

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№3
(19193)

2019 чылдың
январь 15
вторник

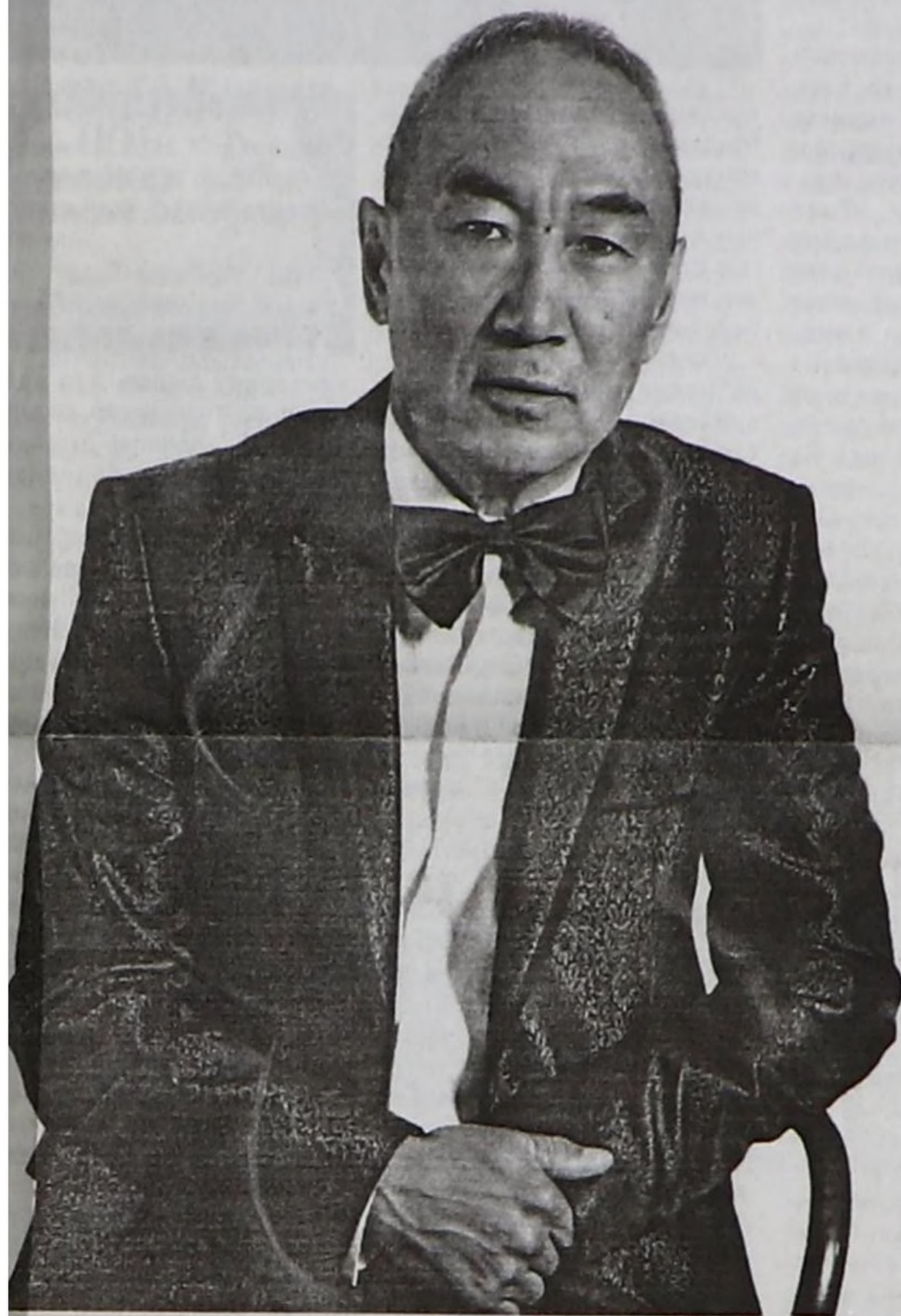
Хүннүң үнери — 08:50
Ажары — 16:28
Хүн дурту — 07:38

Садар өртээ хостуг 12+

25 чылдың август
1-де үнүп эгелээн

ывадан дашкаар чаңгыс чер-чурттуугларывыс

САМЫЫНА СЫННЫҢ ОГЛУ

Сүт-Хөл шалбаа, Сүмбер-Уула тей-
ар шагда чүвөң иргин дээш, тыва
лдарда уран-чечени-биле эгелээ-
н номчукчу сактып-ла ор боор.
мыына сынынга таваңгайлаан,
зыл-Тайга, Бора-Тайга эдээн дур-
р мал-маганын кадарып, көжүп
раан өгбелериниң чуртун Май-оол
чи эргими-биле сактып чугаалап
ледди. Чонга буюн чедирип чоруур
чинин долу ат-сывын Май-оол
лдумович Монгуш дээр болду. Ол
гы үеде Самыына сынның соңгу
энде Хакасияда чурттап турар,
акан хоорайның кезер эмчизи
туп үжөн ажыг чыл ажилдаан.
хенче чаштан Сүт-Хөлге өскөн
ш, төрөөн чер-чуртунуң чуру-
ыг каас-чараш делгемнерин чай
да сактып каап олурду. Школачы
ырында «Сүт-Хөл» совхозтуң Киров
ырынга эге класстарны дооскаш,
ыр дөрттөн сески класска чедир
Хемчиктиң Элдиг-Хемге өөренин.
откайндар агып чыдар кара суглар-
рга-эзимниг, тайга-сыннарлыг бо
оң сагыжыңга таңмаланып артып

селдерге ажилдаарын айтып бээрге, боду
сандайны-даа, соңга рамаларын-даа
чазап кааптар. Ынчаар-ла балдыр сык-
пайн ажилдап хүнээш, ойнаар дээш ку-
думчуга үнүп кээрге, караңгылап калган,
эштери оолдар чангылай берген боор.
Студентилеп тургаш, дыштанып чедип
кээрге, адашкылар сериин тайгаже малын
сүрүп алгаш чоруптарлар.

Ада-иези оглун өөредип, эртем-билиге
чедирип каар дээш дендии-ле кыскап.
Ачазы кожуунуң сурагыг тудугжузу,
узанып-чазаныр ус-шевер. Чоннуң адап
каан шол ады-биле Шевер Чүлдүм дээр.

Май-оол Монгуш 1975 чылда
Суг-Аксы ортумаа школазын доос-
каш, Красноярскиниң политехниктиг
институдунуң Кызылда филиалына
өөренип кирип алган. Кезек өөренип
чоруй, «бо-даа мээң күзелим эвес-тир»
дээш, чолаачы мергежилдинге өөренип
алган. Сүт-Хөлдүң дүрген дуза чедирер
станциязынга ажилдап турган эмчи
угбазы Раиса Ховалыгның сүмези-биле
ол албан черинге чолаачылап ажилдай
берген. Эмчилерге дузалажып, оларның
чымыштыг ажил-ижин үлежип чоруп
турда, ийи чыл билдиртпейн эрте бер-
ген. Кады ажилдап турган эмчилерниң
сүмези-биле ол Красноярск хоорайның
эмчи институтунуң белеткел курузунга
өөренип турган.

чылдарда студентилеп, кезер эмчи мер-
гежилди чедиишкинниг доозуп алган.

Студент чылдар чалыы назынның
эң солун үелери дээр-ле шын. Май-
оол Монгуш бир дугаар курска өөренип
тургаш, ол-ла институттуң диш эмчизи
белеткээр салбырынга өөренип турган
хакас омактыг Лариса Тукпеева-биле
найыралажып, чоок таныжа берген-
нер. Дөрт дугаар курска өөренип турда,
оларның улуг уруу Светазы төрүттүнген.
Тыва, хакас интернационалчы аныктар
ынчалдыр өг-бүлө тудуп чурттааш, сту-
дент үелерин бот-боттарынга дузала-
жып, деткижип тургаш, эгин кожа дээди
өөредилге черин доозуп алганнар.

Май-оол Чүлдүмович Тывадан кады
өөренип турган эштерин сактып олурар,
улуг курстарга өөренип турган, амгы үеде
Москвада чурттап турар ортопед эмчи
Вячеслав Ондарны, Өвүр кожуунуң кол
эмчизи Валерий Кууларны адап, ТР-ниң
кадык камгалап сайыдының оралакчызы
Белекмаа Монгуш-биле чаңгыс курска
өөренип турганын чугаалады. Инсти-
тут соонда ийилээн Тываже ажилдап
чоруур деп турда, Ларисаның авазының
«адының бажы» хенертен хоя берген.
Ынчалдыр Абаканда чурттап артып кал-
ганнары бо.

Күш-ажылчы базымнарын Абакан
хоорайның поликлиниказынга кезер эмчи
болуп эгелээн. Аңаа ажилдап турда, де-
мир-орук станциязының эмчизинге ажил-
даары-биле чалаарга, ол чөпшээрешкен.
«Россияның демир-оруктары» АН-ге
хамааржыр бо улуг организацияга ажил-
дап чедип кээрге, үш өрээлдиг чаагай-
жыды туткан бажыңны бергенинге ол
сеткилинден аажок өөрээн. Демир-орук
станциязынга он беш чыл бараан болуп
ажылдап турда, экономиктиг кризиске
таварышкаш, эмнелгени хаап каапкан.

Май-оол Чүлдүмович ооң соонда
дедир-ле поликлиникага ажилдай берген.
Амгы үеде ол Абакан хоорайның уролог
эмчизи, а өөнүң ишти Лариса Алексеевна
уругларның диш эмнелгезиниң кол эм-
чизи. Олар ийи кыстыг, Света Краснояр-
скиге, Леназы Абаканга төрүттүнген. Улуг
уруу экономист мергежилдиг, Леназы
юрист эртемниг.

Май-оол, Лариса Монгуштар Сережа
Куулар деп чаптанчыг уйнукут, ол он бир
харлыг, Абаканниң 26 дугаар школазының
өөреникчизи. Монгуштар уруг-дарыын
эдертип алгаш, чайгы үеде төрөөн Тыва-
зынга дыштаныр чаңылдыглар. Уругла-
ры арай-ла тыва дылды билбес, чүгле
орустажыр. Ындыг-даа болза тыва, хакас
чоннарның чаңылдарын эки билер. Олар
ава, ачазын эдерип, Тывага болганчок-
ла чедип кээр. Май-оол Чүлдүмович
төрөөн чуртунга баргаш, балыктаарыңга,
аңнаарыңга сонугалдыг. Хакасияда
балык чок, Тывада дег эвес-тир деп ол
баштактанды.

Май-оол эмчи эрткен чылын 60 хар-
лаан байырлалын Кызылга төрөлдери-
биле кады демдегледип эрттирген. Эмчиниң
бодун даштындан көөрге, назы-харыңга
дүүшпес, аныксыы кончуг. Ужуражыр
бооп айтып, дугуржуп каан хүнүвүсте
Абаканга чеде бергеш, баштай көргөш,
бежен хар үези-дир деп бодадым.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээлери

МЕНДИ-ЧААГАЙ

— Аал ишти думаа-ханаа чок, мал-
маганыңар сол-менди-ле бе? Сиген-шир-
биштен бергедээшкиннер кандыгыл?
Кокай-бөрү мал-маганга когарал чедир-
бейн тур бе? — деп, сагыш човап айтыр-
бышаан, Улуг-Хем кожуун чагыргазының
ажылдакчылары чаа чылдың дыштаныр
хонуктарында малчыннарны эргий кезип,
үнүүшкүннерни кылып турганнар.

Малчын коданнарда кыштаглаашкын
хүр эртип турар, «Аныак өг-бүлөгө — кыш-
таг» төлөвилелдин киржикчилеринге мал
дузун үлөп берген. Оон ыңай малчын
аалдарга чаа чылдың белектерин сөңнөп,
аалында уруг-дарыын хайгааралга алырын
чагып, кокай-бөрү көвүдзөн айыылдыг үеде
аал-суму аразыңга чадаг чорук кылбазын
сүмөлөп чагаан.

ЧАА ЧЫЛДЫҢ БЕЛЭЭ

Амырхүү — Алдынай Чапааевна
биле Сыдым-оол Михайлович Кызыл-
оолдарның эрес-кежээ оглу. Ол дыш-
танылга келири билек-ле Шанчының
Суглуг-Ойда малчын кырган-ачазының
аалынче чоруптар. Аалга баргаш,
кырган-ачазының дузалакчызы болуп,
шыдаар-ла ажылын кылып кириптер.
Хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң эң улуу Алек-
маа 8 класста өөренип турар, оон бичези
Амырхүү 6 класс, Адыгжы биле Алдын-
Сай школа назыны четпээн ада-иезиниң
чассыгбайлары.

Амырхүү бичии класстарга өөренип
тургаш-ла бокс спортун сонугал эгел-
лээн. Тренер башкызы Айдың Сонам
ол 2-ги класска турда-ла бокстун ча-
жыттарын, арга-хоргаларын өөредип
турган. Кожуун чергелиг бокс маргылдаа-
ларыңга кирип, бодунуң деңизинге
2-3-кү черлерни ап эгелээрге, тренер
башкызы республика чергелиг маргыл-
дааларже кириштирип эгелээн. Чүгле
2018 чылда безин Амырхүү республика
чергелиг беш хире маргылдаага кир-
жил, шаңналдарга төлөптүг болган.
Ол ышкаш, Абакан, Черногорск, Наза-
рово хоорайларга регионнар аразыңга
болуп эрткилээн бокс турнирлеринге
бодунуң деңизинге 3-кү черлерни алган.
Бокс спортундан аңгыда Амырхүү ча ада-
рын база сонугал, школазында болуп
турар ча секциязынче барып турар.

Амырхүү чаа чыл бүдүүзүндө, декабрь
27-де Улуг-Хем кожуун чагыргазының
даргазы Рустам Чудаан-оолдун адынга
Чаа чылда күзелин бижээн байырлыг
чагаазын почта дамчыштыр чоруткан...

Рустам Май-оолович январь 10-да
Амырхүүнү ажилдап олурар өрээлинче
чалаан. Ужуражылга үезинде Амырхүү
спортчу чедиишкиннерин таныштырып
чугаалаан. Рустам Май-оолович өзүп олур-
ар спортчу-биле чоок чугаалажып, ооң
чедиишкиннерин мактап, өөредилгезин
сонугал айтырган.

Дыштанылга үезинде ада-иеңге,
кырган-ачаңга дузалажып турарың кончуг
эки-дир, эрес-кежээ, дузааргак болур, эр
хей! Чаа чылда менче чоруткан чагааны
алдым. Ында бижип кааның күзелиңни
боттандырып, бодум хуумдан телефон-
ну белек кылдыр сөңнөп, өөредилгеге
чүгле «4, 5» демдектерге өөренириңни
күзедим! — деп чугаалааш, Рустам Май-
оолович Амырхүүге телефонну белекке
сөңнээн. Амырхүү кожуунуң удуртук-
чузунга четтиргенин илередип, «Кызыл
өөренир мен» деп шынчы сөзүн берген.

Январь 1-ден күш кирген хоойлулар

ҮНДҮРҮГНҮН
ХЕМЧЭЭЛИ ӨЗЕР

Январь 1-ден эгелеп немээн өртөккө үндүргүнгү хемчээли 18-тен 20 хуу чедир өзөр. Ынчалза-даа социал ужур-дузалыг барааннарның: аш-чем, эм-таң, медицина херекселдери, бичии уругларга барааннарның, олыш-каш номнар болгаш өөредилге, эртем, культура адырынга хамаарышкан солун-сеткүүлдерге үндүргүнгү хемчээли 10 хуу хевээр арттар.

ТАРИФТЕ ӨСКЕРИЛГЕЛЕР

Чуртталга-коммунал ажил-агыйның тарифтерин чылда ийи катап өстүрер. Январь 1-де – 1,7 хуу, июль 1-де 2,4 хуу өзөр. Бо хемчег үндүргүлгери өстүргени-биле харылзаалыг.

КААЙЛЫ ҮНДҮРҮ

Евразияның экономиктиг эвилелиниң (Армения, Белоруссия, Казахстан, Киргизия болгаш Россия) чурттаачылары боттарыга ажылгаар дээш барааннар кириер лимидин эвээжеткен. Бир эвес чер кыры-биле чоруур транспорт хөлге-биле дажыл-лаар, садып алган бараанның өрттээ 37,8 муң рубльден ажа бээр болза, төлээр каайлызының хемчээли 30 хуудан эвээш болур азы деңгизин 25 килден өрү болза, бир артык кил бараан дээш – 4 евро төлээр. Бо өскерилгелер агаар транспорту-биле дажыл-лаар барааннарга хамаарышпас. Барааннарның өрттээ 10 муң евродан ажарга, деңгизин 50 кил ажа бээрге, каайлы төлээр чурумну хевээр арттырган.

Каайлы төлөвейн, даштыкы чурттардан интернет-посылкалар кириеринин лимидин ийи катап эвээжеткен: өртөк үнөзи 500 евро хире барааннарга каайлы төлөвөс, деңгизин – 31 кил болурун хевээр арттырган. Бир эвес лимидин алып турар болза, чер кыры-биле дажылгаар барааннарга көрдүнгөн каайлыны

төлээр.

ДАЧАЛАР ЭЭЛЕРИ ТУРБАС

Моон мурнунда хоойлу өзугаар дачалар каттыжыш-кыннарының он ажыг хевири турган болза, чаа чылдан эгелээш садчыларның болгаш огородчуларның коммерциядан дашкаар эштежилгелери турар. Дачалар каттыжышкыннары чыгып хуралдааш, ол ийи хевириниң кайы-бирээзин шилип алыр ужурлуг. Огородчулар участоктарына сарай, теплица, кудук тудуп, бажыңнарынга кири бижидилге кылдырып болур апаар. Садында бажыңны улусту бажың оочурунга кирибес. Садчылар болгаш огородчулар эштежилгезинин даргаларын ийи эвес, а беш чыл ажилдаар хуусаалыг кылдыр соңгуур.

БОКУТ ҮНДҮР
СӨӨРТҮРҮ-БИЛЕ

Бок үндүр сөөртүрү дээш чаңгыс аай тарифти регион бүрүзү девискээрниң онзагайын барымдаалап тургузар. Моон мурнунда чуртталга хандырылгазының даңгызынче кирип турган болгаш, башкарыкчы компанияларга бок дээш төлөп турган болза, чаа чылдан эгелеп бок төгери коммуналдыг ачы-дузага хамааржыр апаар болгаш, ону чаңгыс аай регион операторунга төлээр. Ол дээрге хуу компаниялар болур. Боктарны шил, пластик, демир, саазын деп аңгылаар чурумну тургузар.

ХАЛАС БЫШТАП
АП БОЛУР

Эрткен чылга чедир арга-арыгда ушкан чудуктарны, будуктарны чыып алырда, керээни албан чарып алып турган. Ындыг керээ чок ыяш чыгган улусту ийи чылга чедир хосталгазын казып шииндип болур турган. Чаа чылдан эгелеп, арга-арыгдан боду дүшкен чудуктарны, будуктарны халас чыып ап болур апаар.

ЖУРНАЛИСТЕРГЕ ШАҢНАЛДАР

Январь 13-те Россияның Парлалга хүнүн демдеглээн байырлыг хурал Кызылдың «Азия төвү» скульптурлуг комплексте Туризм төвүнге болуп эрткен.

Хуралга Тываның Баштыңының өөрүп четтиришкен бижиктерин «Новый Век» телекомпанияның редактору Виктория Возовиковага, бизнес болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр фондунун парлалга талазы-биле специализи Карина Монгушка, «Тыва 24» телекомпанияның оператору Аңгыр Ооржакка тывыска.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажил-ижи дээш Тываның Баштыңының хүндүлел бижигинге «Плюс-информ» солунун кореспондентизи, хоочун журналист Ирина Качан, «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атка Тываның Виктор Көк-оол аттыг национал театрының ажилдакчызы, «Дерзунун копказы» кинофестивальдың удуртукчузу Светлана Мунзук төлөп турган.

Байырлалда хары угда үш шаңналды алган хоочун журналист, «Вести Кызыла» солунун кол редактору Хенче-Кара Монгушхунун маадыры болган. Хенче-Кара Сагдыевич Россияның Журналистер эвилелиниң 100 чылдаанынга тураскааткан болгаш «Шылгараңгай күш-ажылы» дээш деп медальдар-биле база Россияның Журналистер эвилелиниң диплому-биле шаңнаткан.

Хөй чылдарда парлалга албанынга ажилдап чораан журналист, уруглар чогаалчызы К.К. Чооду, А.С. Монгуш, Л.А. Костюкова, Р.В. Тас-оол, М.М. Кенин-Лопсан, Р.В. Тас-оол, Л.Х. Хертек, А.С. Шоюн, Д.Д. Сотпа болгаш өскелер-даа Россияның Журналистер эвилелиниң 100 чылдаанынга тураскааткан медальдар-биле шаңнаткан.

«Шын» солунун кореспондентилери Шаңгыр-оол Суваң биле Ася Тюлюш Тыва Республиканың сайгарлыкчы чорук болгаш бизнес талазы-биле фондузунун чарлаан мөөрейинин мактал шаңналдарына төлөп турган.

Эң солун шаңналды Өвүр кожуунун чагырга чери тывыс-

кан. «Шын» солунун кореспондентизи Ася Тюлюш «Өвүр кожуунун төлөп турган журналист» атка төлөп турган. Хоочун журналист Надежда Эр-геп Россияның Журналистер эвилелиниң Хүндүлел бижиги-биле шаңнаткан.

Россияның Парлалга хүнүнде Россияның Журналистер эвилелиниң 100 чылдаанын таварыштыр эрткен байырлыг хемчегинин бир онзагай база кымның-даа манавааны солун таварылга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнүнүн шынзылгазын тыпсыр езулал болган. Чогаадыкчы эвилелче кирер дугайында билдиришкенин Шолбан Валерьевич кымның-даа арга-сүмези чокка боду бижээнин, журналист кижиниң сагып чоруур дүрүмнерин номчуп танышканын дыңнаткан.

Журналист кижиниң ажылы дээрге улуг харысалгалыг ажил болгаш солун ажил-иш дээрзин Шолбан Кара-оол демдеглээн. Ол ышкаш журналист кижиниң телевидение, радио болгаш солуннарда-даа ажилдап, сюжеттер база материалдарны бижип тургаш, бедик харысалгалыг база хоойлу-дүрүмнү болгаш хөй-ниитиниң чурумун сагып чоруурун айыткан. Ылаңгыя интернет четкилери таварыштыр хүн бүрүде кижиги бүрүзү янзы-бүрү чүүлдерни бижип, дамчыдып тургаш, шынга дүүшпес, хынат-тынмаан медээлерни дамчыда бээрин, орус, тыва дылдарның шын бижилге дүрүмүн сагывас,

«интернет дылы» деп кыскалады чугаалаар, хыжы, барымадалар дүрүм болгаш өске-даа бода биле үлөшкен.

Тываның Журналист эвилелиниң даргазының орны Надежда Антуфьева Тываның Баштыңы – Чазааның Д. Шолбан Кара-оолду Тыва база Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнүнге алганывыс анаа эвес. Шолбан Кара-оол интернет четкизинде боду арынның билдингир, идеал блогер дээрзин чугаалаар.

Парлалга хүнүнге кааткан байырлалдың төлөп турган Россияның, Тываның Журналистер эвилелиниң кежигирип алган аныяк жур-терге шынзылгаларны сыр езулал-биле дооз Ынчалдыр КТРК «Тыва телеоператору Буян С. кореспондент Алдынай С. Тыва Республиканың ку-ямызының парлалга сек-Аймаа Виктория болгаш 10 ажыг журналистерге ша-ганы Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол тывыска.

Мерген О. Арслан АРАКЧА тырттырган чурук

САМЫЫНА СЫННЫҢ ОГЛУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ээлдек, чымчаа арын-шырайындан-на көстүп чоруур эмчи ачы-буянын кайыын-даа келген чонунга чедирип чоруур. Ол — эң харысалгалыг, буянның мергежил, чонунун кадыкшылы дээш сеткилинден ажилдаар, Гипократтың даңгыраанга шынчы болур. Май-оол Чүлдүмович Тывадан дуза дилеп келген чонунга бо-ла дузалажы кааптар, черле чажам дивес. А бо сөөлгү үеде Хакасияда аныяк тыва эмчилер немежип турар, ол-ла поликлиниканың кезер эмчизи Чаа-Хөл чурттуг Александр Салчак. Оон аңгыда Аскиз, Табат, Таштыпта база тыва эмчилер ажилдап турарлар. Май-оол Чүлдүмович чоокку үеде Хакасияда ажилдап чурттап турар тываларның диаспоразын тургузар сорулгалыг.

Сүт-Хөл чурттуг Чүлдүмнер-ниң ажилгы, кежээ өг-бүлөзи алды ажы-төлдүг, оларның беш дугаары. Май-оол Монгуш эмчинин дээди эртемин чедип алгаш, төрөөн чуртундан ыракта чурттап, ажилдап чорууру бо. Уран хол угун салгаар дижир, Абакан хоорайда тыва омактыг эмчинин он беш соток шөлде ийи каът котедж бажыңын, чунар-бажыңын бодунун кызымаа-биле

тудуп алган. Шөвөр Чүлдүмнүн оглу болгаш хериминин, бажың-балгадының шөвөргини кончуг. Өөнүн ишти Лариса Алексеевна огородунга ногаа аймаан тарып өстүрүп турар. Оон аңгыда ол бажың чанының садынга чадаң үнүштерни, кат-чимистерни тарырынга денди ынак, ол чок болза шуут олуруп шыдавас деп Май-оол Чүлдүмович каттырып чугаалады. Оларның дачазы база бар, ында чылдың-на картофельди тарып олуртуп, чаагай дүжүттү өстүрүп ап турарлар.

Монгуштарның интернационалчы өг-бүлөзи ада-ызыгуур салгаан чонунун экичаңчылдарын сагып, сүзүктөп чоруурлар. Май-оол Чүлдүмович чылдың-на Бурятияның даңган хүрээзинге тейлеп, чүдүп баар чаңчылдыг. Бажыңында Будда бурганның чурук-хөрүүн азып алган, баарында аш-чеминин дээжизин өргүп салып турар. Тыва езу-чаңчылын утпайн сагып чоруур, амыдыралга чүткүлдүг, шудургу кежээ, ажил-ишчи эмчи чаңгыс чер-чурттуувус хакас чонунун хүндүткелин чаалап алган. Самыына сынның эдээнде Сүт-Хөлден үнгөн арга-дуржулгалыг эмчинин алдар-ады Хакасияда бедик болганы чоргааранчыг-дыр.

Ася ТЮЛЮШ.

Кызылдың эрге-хоойлу техникумунда

Кызылдың эрге-хоойлу техникуму — янзы-бүрү дырның кадрларын дараннаар хоочун өөредилге өвү. Ол барык Советтик ыяның сайзыралының евини-биле 70 ажыг чыл ургузунда хөгжүп келген. Баштайгы национал кадрлар — бухгалтерлер, саыгжылар, ревизорлар, оварлар, кондитерлер, екарлар бо өөредилге ериниң ханазындан үнген. Аныяк республиканың саыг-саарылга сайзыралын өгжүдеринге Саян ар-ындан келген баштайгы башкыларның аттары техникумнун төөгүзүндө ижиттинген болгаш амгы алгалдың сургуулдары оргаарал-биле адаарлар. Ол дээрже Г.Н. Молодцова, Н.Н. Казанцева, Л.М. Курьянова, С.Н. Стрелецкая олгаш оон-даа өскелерниң алым-чолу Тыва-биле хол-ашкан.

Эрткен үениң дургузунда аыг-саарылганың эге школа-дан техникум чедир сайзы-ы, аңгы-аңгы адырларның үениң негелдези-биле ларны белеткеп турар. Ол ге юристер, бухгалтер-эко-истер, технологтар, банк лдакчылары, туризм бол-информатика талазы-биле иалистер-дир.

Амгы үеде техникум бир дилге чылында-ла 200 ажыг уулду доостуруп турар. Ол аш Сибирьниң кооперация ерситеди-биле керээ езу-быжыг харылзаалыг ажил-и, эрге байдалы улгадып, ди өөредилгелиг техникум» «Техникум — ВУЗ» деп бе-атты чедип алган. Ол чүл ге, улаштыр өөрөнгөш, дээди ниң дипломун камгалап ап-р.

1999 чылдан тура Республи-ң хереглекчилер ниитиле-ң Экономиктиг эрге-хоойлу икуму дээн чада алгандан

ЧЕДИИШКИННЕРИВИС ХӨЙ

бээр 2019 чылда 20 чыл оюн демдеглээр.

2018-2019 өөредилге чылы-ның 1-ги чартында коллек-тивтиң башкылары база сур-гуулдары мурнунда салган со-рулгазын эки күүседип, найы-сылалывыстың чоруткан бүгү хемчеглеринге идепкейлиг ки-риш турар. Чаа өөредилге чылы эгелээр-ле 1-ги курсчу сургуул-дар-биле корум-чурум болгаш кадык амыдырал дугайында про-филактиктиг ажык чугааларны, ужуражылгаларны аңгы-аңгы адырларның ажилдакчылары-биле чоруткан. Спортчу оюн-тоглаа, турисчи слет, кросстар дээш янзы-бүрү хемчеглер эр-тирери чаңчыл болган. Чижээ-лээрже, Дөгээ даанче үнүүшкүн сургуулдарның сонуггалын, идепкейин оттурган. Аңаа саң са-лыр езулалды оолдар уругларга көргүскени онзагай болган. Ол езулалга 250 сургуул, 10 башкы киришкен. Комсомолдун 100 чыл оюнга тураскааткан «Комсомол деп чүл?», «Комсомолдун маа-дырлары» деп класс шактарын бөлүк бүрүзүнге эрттирген. Ону техникумнун педагог-организа-тор башкызы К. Ч. Сангаа, төөгү башкызы А. А. Ооржак база А.С. Пушкин аттыг библиотеканың специалистери ол үениң аныяк-тарының тура-соруун, күш-ажылга маадырлыг херектерин таныштырганы солун болган.

Олышкаш Н.Г. Казакова, А.П. Ананды, Н.Б. Ооржак, Р.Б. Хо-валыг оларның эрге-хоойлу албан черлеринге, пенсия фондузунга, «Бизнес инкубаторга» чорут-кан экскурсиялары сургуулдар-га өөредилгелиг болган. Хоорай хүнүнге тураскааткан эколог-туг акцияга бистиң сургуулдар база идепкейлиг киришкеннер. Найысылалдың Арбат шөлүнге болган хемчеглерге суурлардан келген бирги курсчулар аажок магадап киришкеннер.

Декабрь 18-те болган Универ-сиада Одуң эстафетының байырлалына чүс ажыг во-лонтерларывыс өөрүшкү-маң-найлыг, улуг сонуггалдыг ки-ришкен.

Тывадан дашкаар эртип тур-рар мөөрейлерге бистиң тех-никум чыдып калбайн кириш турар. Москва хоорайга болган «Абилимпикс» мөөрейге Олчаа-на Сарыглар, эксперт-педагог Розалия Давааның удуртулгазы-биле техникумну эки төлээлээш келгеннер.

Республика чергелиг «Аныяк профессионалдар» деп мөө-рейге техникумнун сургуулда-ры киришкен, 1-ги, 2-ги чер-лерге төлөптүг болганнар. Ол мөөрейге киришкен удуртукчу башкылар Ш.Ш. Биче-оол, Р.Б. Ховалыг, В.М. Чоксум, А.С. Очур, И. Н. Хертек болгаш сургуулдар Аржаана Ооржак, Айнаа Монгуш, Аймир Сандак, Жанна Ооржак, Александр Кууларны демдегеп болур.

«Чаштарның өөрүшкүзү» деп акцияга волонтерларывыс өскүс уруглар бажыңыга дуза чеди-рип, улуг үүлө херек кылганыга канчап чоргаарланмас боор.

Техникумнун ат-сурагыг дет-кичизи РФ-тиң, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы Х. Д. Монгуш-биле ужуражылганы эрттиргени ажык-тыг, чедимчелиг болган. Ооң «Өг-бүлениң үндезини» деп ажык чугаазы уругларга өөредилгелиг, үнелиг, ажыктыг болган. Ол бистиң техникумнун доктаамал болгаш күзөңчиг аалчызы.

А.С. Пушкин аттыг библио-теканың, Алдан-маадыр аттыг музейниң, Тыва үндезин культу-ра төвүнүн ажилдакчылары-биле харылзаавыс сырый болгаш быжыг. Оларның эрттирип турар солун хемчеглериниң эжи биске кезээде ажык. Ылаңгыя СПИД-ВИЧ аарыгларына удур хем-чеглер, Иелер, адалар хүнүнге

тураскааткан хемчеглери киж-и бүрүзүнге улуг өөредилгелиг бол-ган.

«Тыва дылым — чоргаара-лым» деп байырлыг кезээни класс башкызы Р. А. Шырап солун болгаш бедик деңгелге эрттирген. Республика чергелиг «Россияның байлаа» фести-вальга бистиң сургуулдарывыс уран талантызын көргүскөш, ийи дугаар черге төлөптүг бол-ганнар.

Техникумнун 70 оруннуг, ни-ти чурталга оран-савазында оолдар, уруглар арыг-силиг, эп-найыралдыг чурттап турар-лар. Ооң удуртукчу башкызы Ч.Б. Кара-Сал кижизидикчи башкылар-биле сургуулдарга янзы-бүрү темалыг кезээлер-ни эрттирип турар. Ылаңгыя полиция, прокуратура, суд ажилдакчыларының база ТР-ниң Кадык камгалаал яамызының ажилдакчыларының корум-чурум талазы-биле хоойлу-дүрүмге дүүшкен лекция, бесе-далары, чагыг-сөстери уругларга дыка дээштиг, чедимчелиг болуп турар. Чижээлээрже, соталыг те-лефон оорлаар чорук хоорайы-ста көвүдээнин дыңнадып, ооң салдары аныяк кижиге кайы хире хоралыын, оор херек дээш хосталгазын казыдып болурун сагындырган.

Техникумда хол бөмбүү, баскетбол, теннис, шыдыраа маргылдаалары үргүлчү эртип турар. Ылаңгыя хостуг хүрөшке сонуггалдыг оолдар хөй. Кы-зыл кожууннун шаңналы дээш эрткен хүрөш маргылдаазынга 120 спортчу аразынга Сүрөн Оюн 32 эң шыырак мөгөлөр аразынче кирген. Ноябрь 24-те болган республика чергелиг маргылдаа-га Сүрөн Оюн биле Экер Ижи чедишкени киришкеннер. Олар 3-кү болгаш 4-кү черлерге төлөптүг болуп, техникумнун адын камгалааннар.

Хостуг хүрөшке Азияның мөңгүн медалының эдилекчизи, делегей чемпиону Артаас Санаа-биле ужуражылга бистиң аныяк спортчуларывыстың хөй-адын көдүргөн.

Келир үениң юристери «Мээң мергежилим — келир үем», «Өг-бүлө дээрже уран чүүл» деп видеороликтер мөөрейинге ки-ришкен, шаңналдыг черлерге төлөптүг болганнар.

Республикага эрткен «Русс-кий силуэт» деп аныяк дизай-нерлер мөөрейинге бистиң уран шевер сургуулдарывыс Кристина Би-че-оол киришкен. Ооң чогаадып даараан хептерин көрүкчүлөр магадаан.

Ниитизи-биле техникумда кижизидилге ажылы эки чо-руп турар. Өөредилгеге-даа, спортка-даа, уран чүүлге-даа чедишкениннеривис хөй. Бо бүгүнү удуртуп, өөредип турар кайгамчык башкыларны Шагаа бүдүүзүндө адаза эки. Ол дээрже Россия Федерациязының орту-мак өөредилге чериниң хүндүлүг ажилдакчызы, уран талантылыг, арга-дуржулгалыг удуртукчу, техникумнун директору О.П. Кон-драшова, РФ-тиң хереглекчилер ниитилелиниң тергенини М.Б. Би-че-оол, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчылары Н.Б. Ооржак, В.И. Монгуш, С.Н. Арак-чаа, РФ-тиң күш-культуразының тергенини М.Т. Биче-оол, РФ-тиң ортумак өөредилге черлериниң хүндүлүг ажилдакчылары Е.Ю. Мелкоедова, А.А. Ондар, Р.А. Шырап, Р.С. Панаитова, Р.С. Даваа, А.Н. Куулар, В.М. Чок-сум, Р.Б. Ховалыг, Л.Н. Монгуш болгаш өскелер-даа техникум-да үр чылдарда үре-түңнелдиг, шаңнал-макталдыг, чедишкени-ниг ажилдап чоруурлар.

Чаа келир 2019 чыл уткуш-тур бүгү коллективке, ылаңгыя аныяк башкыларывыска аас-кежикти, чаа-чаа чогаадыкчы тиилелгени, өөрүшкү-маңайны күзеп, техникумвус адын ам-даа бедик тудаалы деп йөрээлиңер.

Нина ООРЖАК,
кижизидилге талазы-биле директорнун оралакчызы.

Ак халаттыг кижилер

КАДЫКШЫЛ – ҮНЕЛИГ

Амгы үеде республиканың ырак-чоок суурларының гжүп, сайзырап турары илдең. Өвүр кожуун база кы-г-кыйыг-даа болза, үеден чыда калбайн, бурунгаарлап, ызырап орат. Каш чыл бурунгаар аңгы бажың-балгаттыг унаны ажиткан, а 2016 чылдан бээр кадыкшылга төвү ылдай берген. Ооң эргелекчизи Алексей Донгак эмчиниң ымыштыг ажилына үжен алды чыл бараан болуп келген.

ртем-билигге чүткүлдүг ак киж-и школа соонда мергежилди чедип ал-баштайгы күш-ажылчы ынарын карак эмчизи болуп агайтының төп эмнелгезин-гелзэн. Хөй кезии-ле херээ-эмчилер болгаш, аныяк үчүгүрүк киж-и дээш амырап лаар болганнар. Ол үеде г-кызыгаар суурга чамдык эжилдиң эмчилери чедиш-урган. Ынчангаш Алексей бедидериниң курстарына физиолог мергежилди чедип и, ол ажилче шилчип, амга о ону харылап ажилдап . Алексей Александровичи-н хүндүлээр, «Алеша эмчи» дап чаңчыга берген.

ага-дуржулгалы улатса-ол мергежилдин улам бе-р, 1992 чылда Москвага шкун (массаж) талазы-биле ип алган. Ол ажилына линден бердинген. Амгы массаж кончуг сайзырай-н. Киж-и бүрүзү нугудуп

эмнедиксээр. Ол баштайгы үеде кожууннун төп эмнелгезинге «ка-дыкшыл өрээли» ажыдып алгаш, чонну хүлээр ап, эмнеп турган. Ол бичежек өрээлге массажа-тадып эмнедир дээн улус шуут үзүлбес болган.

Алексей Донгак массажтың янзы-бүрү аргаларына улаштыр өөренип алгаш, тускай төптү ажыдып алганы бо. Беш чыл болгаш-ла мергежилдин бедидип, өөредилгени эртип турар. Эрткен чылын Башкирияның Стерлимак хоорайга чөөн чүктүн медициназының аргалары-биле янзы-бүрү аарыгларны эм чок эмнээриниң аргаларына өөренип алгаш келген. Ооң сер-тификады кайы-даа чуртка, Рос-сияга, даштыкы-даа күрүнелерге ажилдап болур деп бадыткал-дыг бижик болур дээрзин ол тайылбырлап турар.

Оон ыңай Россияның аңгы-аңгы хоорайларына база эм-нээшкын талазы-биле билиг-мергежилдин бедидип эл келген

2015 чылда Новоси-бирск хоорайга стоун-терапияның (тускай даштар-биле нугууш-кун) өөредилгезин эрткен. Черле харын, массажтың аңгы-аңгы аргаларын ажыглап, ине-биле-даа эмнээр, кижиниң организмин-де багай ханын арыг-лап, ханнаашкын ар-газын бумба салып эмнээр, бичии уруг-ларны, кадыкының байдалы кызыгаарлыг кижилерни, улуг-даа улусту нугуп эмнеп чоруур эмчи болду.

«Кадыкшылга төвү» чонну эм-нээринге бүгү талазы-биле таа-рымчалыг кылдыр дериттинген. Мооң мурнунда төп эмнелгениң бичежек өрээлинге чонну хүлээр турган деп үстүндө бижээн мен. Амгы үеде Хандагайтының төп кудумчузунда чаа бажыңны тудуп кылгаш, ында хүлээр ап турар.

Эмнелгеге кире бээрже-ле, чырык, чылыг, эмнээшкын кылыр Келген

кижини ак халаттыг эмчи оожум, топтүг уткуп алыр. Баштай-ла келген кижиниң байдалын шинчи-леп көөр, ханының базыышкынын хынаар, хоочураан аары бар бе дээш ажык чугааны кылып, шинчилеп көргөн соонда, мас-саж-биле эмнээшкын эгелээр.

Эмчиге келген киж-и беш, азы чеди, улуг дизе он хонук дургузунда үзүк чокка нугудуп эмнедир. Сөөлгү үеде остеохон-дроз, хан базыышкыны улгадыр

аарыглар нептерей берген. Мын-да кээп турар улустун хөй кезии бо аарыглардан шылап-могаан болур. Оон аңгыда 30 хардан өрү назылыглар эмнедип кээп турар. Амгы үеде кандыг-даа аарыг бар аларган, ынчангаш аарый бергеш-ле, чүгге эмчи эртемниглерге киргени дээр-деп эмчи сүмелеп турар. Эмчиге келген улус оорга-мойнун, хол-будун нугудуп алгаш, дыштаны берген, амырап чанып турарлар. Эмчиниң дузалакчызы Зоя Кыр-гыс арыг-силигн тудуп, кызы-маккай ажилдап чоруур.

Буянын Алексей Донгак эмчиге өөрүжүлөрдөн аңгыда, кожазында кожууннар Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөлдөн бээр айты-рып чорааш чедип келгеш, эмне-дип алгаш чоруп турар улус бар. Харын-даа ыраксынмайн Кызыл хоорайдан ханнадып, бумба-ладып, ине-биле эмнедир дээн улустар кээп турар. Ынчанмайн канчаар, кижиниң кадыкшылы эң үнелиг, ону акша-биле садып ап шыдаас болгай бис.

Ася ТҮЛҮШ,
Авторнун тырттырган
чуруу.

Хууда бодалдар

БОЙДУСТАН ЧАЯАЛГАЛЫГ

Шагдан тура тыва чон аарыгларны боттары эмнеп чораан. База-ла тыва улустуң өртемчейден бүдүү чаяалгалыг салымын магадап ханмас мен. Ынчангаш тывалар "улусчу эмчилер" деп чүвени төөгүүр сагыштыг, бо чүүлдү номчукчуларга сонургадып бижиирин оралдажып көрейин.

Улаанут (корь) — мынчап барган таварылгада чүгле өшкүнүң ханы дузалаар. Сериин эмчүм ханы болза оон эки. Улуг улус оон дээрэ эм чок дээр. Эмнээр: эмискити чуп-чуп, серге ханын аңаа куткаш эмзирер. Ынавайн барганда, шопулак, омааш-биле сылданган уругларның аксын-че чигге ижиртир. Сериин эм зыт изиин дашкаарладыптарга, улаанут аары чавырлы бээр.

Караа чок кижиниң октаргай-биле, бойдус-биле аргыжар аргазы — кулаа. Ындыгларның бирээзи хөгжүмчү К.Б. Шораан, ол аялганы дыңнап ойнаар, сөөлүндө салаа дузазы-биле (Брайл үжүглели) номчуп, ноталар ойнап чораан. Ындыг композиторлар, музыкантылар делегейде элээн хей. Тывалардан караа көрбес композитор Солаан Базыр-оол дыка хей ырларны чонунга арттырган. Болгарияның өттүр көөр эмнекчизи Вангелия, Ванга — алдарлыг

тыва кыс хамнар ышкаш бойдус чаяалгалыг чораан. Хамнары-выс эмчи чаяалгалыг база чорааннар. Ол дугайында хамнар ниитилелдериниң президенти М.Б. Кенин-Лопсаңның номнарындан номчуп өөренилиңер.

Човулаңны, муңгаралды, хомудалды чүгле өөрүшкү дуй базар. Ооң эми — хөгжүм херекселдери, ыры, шүлүктөр, үлегер домактар, мерген угаа-дыглар, баштак чугаалар (анекдоттар). Амыдыралдан эки-эки таварылгалар, даап чогаадыглар (фантастика), хөглүг ужуралдар кижиниң сагыш-сеткилин дүрген чавырлыдырар. Күш-ажыл, сула мергежилгелер, шимчээшкinner, агаарлаашкын, сугга эштири, харга, сайга чуңгулаары, шалың сүзери, харга, черге аңдаштары, маңнаары, оожум, дүрген кылаштары, черге үңгээр, удууру кижиниң мага-бодунга күш-шыдалды (энергияны) бээр.

"Мал-маган мунары, оларны ажаап чөмгерери, чугаа дыңнап турар кылдыр өөредир дээрге-ле тыва улустуң улуг бижик — диплом чокка, бойдустан, өртемчейден чаяалгалыг, октаргай шаңналдыг угаан-медереливис турган" дээрзин улусчу чогаалчывыс Черлиг-оол Чашкынмаевич Кууларның 1985 чылда-ла үндүргөн "Даглар

аялгасы" ("Мелодия гор") деп номундан номчуп, өөренип, билип алдым.

Оон аңгыда хей ажы-төлдүг Маадыр иелеривис база-ла "диплом" чок башкылар, эмчилер деп чүвени мактавас аргам чок. Ынча дээш, бодум авам дугайында сактышкынны биживес болза хоржок боор. 1958 чылдың чазынында хой бажы дозуп, кадарарда, карманым долдур соктаан кызыл-тас каржаңы уруп алган мен. Тарлаг чараш суурмдан барыын талазында ийи баалык ажилдыр Түгдек-Хову кыштаанга чазаглаарына белеткел үезинде белеткээн далган каржаңы-дыр ийин. Кадарчылап чорааш, ол каржаңны кургага чип-ле чораан мен.

Ол дүне күжүр мен-даа чүү боор, дүн ортузунда ыглап, хырым туттунуп чыдып бергенимде, буянның авам:

— Ой, оглум, чүү болдун? — дээн соонда, иштим-хырым суйбааш, ачамны тургузу кый диди. Ачам дүрген туруп келгеш, отту кыпсылкан. — Кызыл-дусту сокта — дээрге, аңнаарда белеткеп алган соктаан дузун ап бээрге, авам бир омааш дусту чылыг шайга былгаан соонда мээ аксымче кудуп-ла дүжүрдү. Албадаарга, чартыын ишкен мен. Иштимни адыжы-биле суйбап орап киж. Шай, суг база

ижирткен. Эртенинде:

— Хей каржаң чип алгаш ынчап турган-дыр сен. Шай азы суг ап алгаш чораан болза эки турган-дыр, оглум. Моон соңгаар ынча хей каржаң албайн тур, чазымы — деп чагып турган.

Дөрт дугаар акым Туранга 10 классты эки доозупкаш келгеш, соктаан чиңге-тарааны сметана-биле бир аяк иштин чиггеш, кузуп туруп бээрге, база-ла ол-ла аргазы-биле акымны эмнээн. Ол шупту чурумалдыг Тарлаамның Чиңге-Даг ыжыктыг чазаавыска болуп турган.

Алдарлыг аңчы, малчын авам, ачам шупту 13 ажы-төлүн азырап доруктургаш, төлөптүг улуг кижилер кылдыр өстүрген. Улуг акым алдарлыг тудугжу, ийги акым чолаачы, бухгалтер, дарган. Үшкү акым шаңнал бижиктиг, алдарлыг малчын, аныяанда чылгычылап чораан. Дөрткү акым шынзылга дипломнуг, улуг инженер. Бешки акым 1-ги чергениң чолаачызы, механизатор, дарган, печник, тудугжу. "Алдарлыг механизатор" атты бээр дидир тургаш, та чүү чылдагаан-биле даргалар оозун "папкалааш" чидир шыгжап каапкан. Алдыгы акым — инженер-механик, Чаа-Хөлдүң "Найырал" совхозунга улуг инженерлеп ажилдап чораан. Сөөлүндө "КамАЗ" доктору" деп эштериниң аразына алдаржаан. Чедигизи бодум, күш-культура, эге шериг херээ, география башкызы деп дипломнуг.

Угбаларым аразында база

малчын-даа, повар, башкы-даа улус бар. ымны азыраарына б киржип, эмискитеп, д чораан мен. Бичиим культура, спорт-биле е гаш, сула шимчээшк эртениң-не арыг ага километр хемчээлди к агаарлап турар мен. уруумнун Москва хо чорудупкан Г.Н. Сытин ботту кадыкшыдар, а дугайында номун өөреним. Дыка-ла дузалаа Ооң номунда чамдык сө валарның бойдус, чаяа шажынывыска хамаар чогумчалыг бооп тура тиг-даа. Бо эмчиге дем тыва киж, бойдус чаз башкы, эмчи-домчу Ст Константинович Сер "Южный" микрорайонда ажилдап чоруур.

Аныяктарга чагыым эртемнерни номдан т эртинени черден казарь чогуур. Төрээн тыва ды эки өөренип, номчуп, б нип чорунар. Тыва тоо тыва чогаалчыларны бижээн номнарын са өөренип көөр болзувусс

Багай чүүлдер кажан дапас болза, эки чуртта гаар чедип кээп чоруур алганнар чонче көрнүп нар! Ядылар чок чору Ажыл-ишчи холдарывыс чоруулунар!

Салчак КЫЗЫ

Республикада өг-бүлелерге болгаш чонга ачы-дуза чедирер төптөртүн ажилы улуг-биче чонга таарымчалыг. Тес-Хем кожунунун социал ачы-дуза чедирер төвүнүн ажилдакчылары ажилын улам кал-бартып, уруглар садын немей ажиткан.

Бо хуннерде Самагалдай суурда социал ачы-дуза төвүн Марта Иргит удуртуп турар. Чоокта чаа Домисолька аттыг уруглар садын байырлыг байдалга ажыдып, бичии чаштарның баштайгы бөлүүн ажаап хайгаараары-биле хүлээп алган. Ону уруглар сады барбайн турар чаштарга Тес-Хем кожунунун чагырга даргазының социал айтырыглар харыылаар орапакчызы Чейнеш Урунзаевна Каржалдың деткимчези-биле ажитканын төптүн ажилдакчылары онзалап демдегеп турарлар.

«Домисолька» уруглар садының ажыдышкынынга ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелиниң ажилдакчылары, кожун чагыргазының болгаш суурда албан организация черлериниң төлээлери деткип чедип келгеш, байыр чедирип, белек-селекти сөңнээр. Чылыг сөстөргө улажып, Чыргалаңдың школачылары «Тес-Хемим чоргааралым, Чыргалаңдым...» деп ыраажы Борбаана Баржайның ырызын аян тудуп күүсеткеш, чылганнарның хей-аъдын көдүргөн. Көдээ клубтун методизи Эртине Байыр хөөмей-сыгыдын салып берген.

Социал төптүн бир өрээлин уруглар сады кылдыр эде кылгаш, эт-херексел, орун-дежек, уруглар ойнаарактары-биле четчелээн. Баштайгы бөлүктө 8 уруг бар.

Чунар, арыгларын өрээлдери бир аңгы, амгы үениң негелдезинге дүүштүр дерип кылган.

Уруглар сады амдызында чаа-ла ажиттынып турар болгаш, чаштар ам-даа немежир. Кижизидикчи башкызы Ай-Кат Шагаачы социал дуза төвүнге ажилдаа-ла 3 ай болган, моон мурнунда Өвүрнүн Солчур школына ажилдап турган. Бичии чаштарның ажаакчызы Саида Чамыян үш чыл стажтыг. Социал төпте уругларга, чаштарга амданныг чаагай аъш-чемни Белекмаа Самдарак кылып берип келген. Аныяк повар бо төпте бир чыл ажилдаан, моон мурнунда суурнун уруглар садынга, чайгы үеде «Сайлык», «Байлак» дыштанылга лагерлеринге ажилдап турган.

Бо уруглар садында колдуунда бот-иелерниң ажы-төлүн хай-

гааралга ап турар. Олар ийи, үш харлыг уругларын эккеп кааш, ажилдап чоруптар, эртен 9 шактан кежээ 6 шакка чедир кижизидикчи башкы биле нянялары чаштарны хайгаарап хүнзээр. Ада-иелер бо төпке уруглар садын ажитканынга өөрүп турарлар. Аныяк ие Оксана арга-арыг ажил-агында ажилдап турар, уруун садикке эккеп кааш, кежээ ап алырга эки-дир деп ол чугаалаар.

Социал ачы-дуза

«ДОМИСОЛЬКАДА» ХӨГЛҮГ

Оон ыңай төпте психолог башкы Даң-Хая Кенден ноябрьда ажилдап эгелээн. Тываның күрүне университетиниң 4-кү курузунун студентизи. Тес-Хем кожунунун өөрөдиге эргелели-биле дугуржулга езугаар ажилдап келген. Башкының ажилдаар өрээлин таарымчалыг кылдыр дерип каан. Уруглар-биле чагыстап ажилдаар. Кадыкшылы кызыгаарлыг уругларга тускай программа-биле ажилдап турар.

Бо социал төпте он ажыг школачы оолдар, кыстар чуртавышаан өөренип турар. Олар дээрге малчыннар ажы-төлү, оон аңгыда Куран суурдан келген бир өөреникчи бар деп кижизидикчи башкы Шеңне Соян чугаалаан. Оларның онаалгаларын кылдырар, кичээлдеринге барып олуржур, барык шупту талазы-биле харыылаар. Ооң-биле кады арга-дуржулгалыг башкы Байлак Балдан ажилдап турар. Мында чурттап турар уруглар хүнде

беш катап чемненир, не суурнун чунар-бачының чунар. Мындыг таарым ачы-дузаны сумунун удулары тургузуп берген д Марта Кирововна немей бырлап берди.

Бо дарганың кол даяжизи Начын Ликсок. Ол айтырыглар талазы-биле, лаар специалист болуп, и ажилдап турар. Юрист эр аныяк ажилдакчы кожусумунун чагыргалары-бий харылзаалыг. Суур социал байдалы чегел уругларлыг өг-бүлелерни ралга ап, оларнын уруг-да га ачы-дузаны көргүзүп к ылаңгыя «Инек — чемге малым» төлөвилелдин б дырылгазы бо кожунд чоруп турар дээрзин дем болур.

Социал төптүн чолаа Алексей Кидиспей-биле ларже сургакчылап чор ырга кезээде белең. Ол дөрт чыл ажилдап турар. а ажилдарга четтигип дуза кааптар, олут орбас, эрес-чолаачы.

Кожунунун социал төвү чазын картофельди гаа аймаан тарып, күзүн дүжүттү ажаап ап, аъш-неemelde курлавырны тур ап турар. Чылдан чылче сө төптүн ажилы экижип ол бо чылын изиг, соок суг да турар кылдыр кылган. Со төптүн ажилдакчылары эвилең-ээлдек, хүндүлээч үнген-кирген чон-биле чуга жып билирин эскердим. Н ралдыг коллективтин ажил солунга демдегеп чыры черле чөптүг боор.

Ася ТЮЛИ

Авторнун тырттыг чурукт

1939 чылда Алаштың Чолалыг-Алды-Чарыкта кыштаавыска үр хая баарына көшкүн өг-бүлөгө рүттүнгөн мен. Бир дугаар минип кээримге, шилги чааш бем нуп алгаш, чортуп чорааным ктыр-дыр мен. Анай кара чажым-н тура кыс дунмам Хилера-биле илээ анай, хураган кадарып, н шору өзе бергеш, хой, өшкү дарып өзүп келдивис. Ол шагда ээр-даа, бода-даа малдың эди ка чагай. Аалче кирип орунда нун эдидинден быдаа хайындып турары (хой, өшкү, инек, бе) н чыдындан илдең, думчук ону керип каар.

темден А. Расторгуев тыва шээр аң мага-бодун хандыр шинчилээш, чылда кылын ном отчетту бижээш, ын күрүне архивинде шыгжап каан. йнун эдидиниң чагайын магадап би-Шээр малдың уксаазын экижидер ында айтырыгга ол «улучшение» (бодун база экижидер) деп би-Бозертеденниң бодалы шаандагы тарның аалдар аразынга кошкар-уналар солчулгазын сагындырар. вет үеде (чамдыкта ам-даа) тыны үжүк-бижик билбес, караңгы пүк чүвөлөр дижип турганы чажыт Херек кырында өгбелеривис мал-агаар-бойдус, аң-мең, балык-аң, тараа-быдаа, черле ынчаш н амыдырал талазы-биле ханы пиг кижилер чораан. Оларның аас-пын, кожамыктарын, тоолдарын, ыктарын, хөөмей-сыгыдын ам бүгү айде магадап тур ышкажыл. Көшкүн илгениң салдары ол хире күштүг-Шаандагы тыва мал-маган Азия н бойдузунун муң-муң чылдар иш-шилип кааны дириг амытаннары-өгбелеривис мал ажылын кандыг-вет эртемденнерден артык билер. Шаанда кожа аалдар кошкарлар, ар ачылажып турган. Ол дээрге хан таазының эргежок чугулазын, уксаа-дилгезин эки билири ол-дур.

ааларны чүве билбес мелегей деп турган, херек кырында боттары совет дүжүметтер А.Расторгуевтиң ын кайыын тоор. Олар боттарын угаанның, эң-не шыырак, билбес чок эртемденнер кылдыр санап. Ынчангаш Москвадан айтыш-угаар тыва хойнун уксаазын «эки-» ажал эгелзэн. Ооң дугайында бижээн ажыы чок, ынчангаш чүгле ы-биле сагындырайн. Эң-не баш-таакы Азияның изиг ховуларынга ген каракуль уксаалыг хойларны бойдузу шириин, кыжы денди соок-агларынга эккелгенин тайылбыр-жы чок. Баштайгы ветеринария дени И.Т. Кызыл-оолдун «Овце-ю в Тувинской АССР» (1975) деп номунда ол бүгүн бирээден бирээ бижээн. Ооң дептери колдуунда

ТЫВА ХОЙНУҢ КУДАРАНЧЫГ САЛЫМЫ

идеология-биле холбашкан болгаш тыва хойга хамаарыштыр коргунчуг частырыг болганын ында биживзэн. Черле ынчаш ол ак сеткилдиг эртемден боду бодунга удур канчап шынны шелер боор. Ындыг-даа бол, өскелерниң саналын, тодаргай-лаарга А.Расторгуевтиң сүмезин деткээн.

1966 чылдың ортан үезинде Тыва АССР-ниң Көдээ ажил-агый яамызынга болган хуралга Тывада хой уксаазын экижидер ажил шуут хойтакталып калганын демдеглээн. Көдээ ажил-агый сайыдының мал ажил-агый талазы-биле оралакчызы И.П. Краснов нарын дүктүг кошкарлар-биле тыва хойларны хайнакташтырары улуг чазыг болган дээн. Олар өлүп, хураганнар кырлып турар. Ооң ужуң Тываның кадыг дүктүг хойларын дедир эгидип, азыраарын үе негеп келген (И. Кызыл-оол.1975 ар.191).

Чогаалчы С.Сарыг-оол 1969 чылдың апрель 8-те Чыргакының Улуг-Ховузуңуң Ак-Дашка кыштаан Социалистиг күш-ажылдың маадыры Монгуш Допур-оол огу Чоланың аалына чораан. Алдарлыг малчын меринос хой дугайында мынча дээн: «Меринос хойнун арай онзагай чедимче чок байдалдары база бар боор чүве бо, чогаалчы:

Бирээде, даады бир чүзүн хаван дег бораңгай ак. Өске: ала, шокор, кара баштыг чижектиг ылгалыр демдек чок, мыйызы безин янзы-бүрү эвес. Ынчап кээрде, хамык хураганы мырай-ла дагаа чуургалары дегдөмөй. Ийи-үш чүс ындыг хураганы канчап ылгаары? Кайызы кайы хойнуул? Будуур, чурууру-даа аажок берге!

Ийиде, иелери хураган далдавас, хураганнары ие ылгавас, душкан-на хойну, дүйменниг ол шимзэн аразындан мурнааны-ла эеп каапкаш баар. Харын бир хойну ийи-үш-даа хураган эмгеш баар. А тотпаан хураган таварышкан хой санындан «сартыктап» маңнап туруп бээр. Адак сөөлүндө эми куруглаан, ынча хураганга аартыр шөйбелеткен хой ам хураган бүрүзүндөн ушта халып, дезип хинчектенир. А арган кошкак хой болза, дыш-даа бербес, ужур шелип каары ол. Оларны ыдар-тударда, тывыштырарын ийи-чаңгыс кижик кажан, кайызын четчип көрүп четтигерин бодап-даа көрүңерем. Иези тоттурбас, ырымза багай хураган-нары өске, эмилги хойларга чагыштырып, сартыктап диленири эң берге.

— Үште, меринос хойнун хой нуруузу төлүн танывас: хозар — тудуп, тоотпалап, «аян тутпаажа» этпес-даа болгулаар — деп, алдарлыг малчын чугаазын улам-чылады:

— Дөртте, чаа төрзэн хураганы көңгүс тас — кызыл чанагаш, доңуучал, ырымза болур; черге кадарып чорда, хар кырынга

төрүптөр болза, минута-даа четпес караа агара бээр: үрүп, инчеекке суп, чөргөп, иезиниң эмиин аксынче сугарга-даа, аксы хаглы бээр — деп, эш Чола хой аразынга кайда, кандыг хураган, кайы хойнун огу дээрзин чүгле караа-биле таныыр эвес, холдары база таныыр, чүгүрүп, шүүргөдөп ыдып, тудуп тура-ла, кижик-биле хөөрежи өөрөнгөн чугаалап тур:

— Беште, меринос хойнун сүдү кый-гак — үс чок болгаш, хоолу чогу кончуг. Ылаңгыя кукуруза силозу, көк сула, чарба чок болза, огу хамаанчок, боду хээр: чутка быжыг эвес.

— Алдыда, изириге, изиг шыдавас, соокка база шыдамык эвес. «Аза огу» деп сигенниң огу дүк дамчааш, эдидинче кадалгаш безин өлү бээр хой.

— Чедиде, көш билбес, сүрүг бил-бес...

— Сесте, өөр билбес: дөрт-беш-даа болза, он-чээрби-даа болза, үзүлгөн уг-биле чоруй баар дээр, оон-даа өске четпестерлиг.

— Кара чаңгыс дүк-биле бодунун үнезин тыпкан мал чүве-дир.

Шынап-ла, Чола маадыр шын чугаалаан. Ол хирезинде тыва хой дугайында сөс-даа этпээн. Чүге дээрге үениң политиказын дүүшпес, корткан.

1988 чылда Тес-Хемге кадарчылар дугайында шинчилел кылып чорааш, мурнакчы малчын С. Данзырынның аалына баргаш: «Тывага кандыг уксаалыг хойлар азыраа экил?» — деп оон айты-рарымга, «Саранжин» уксаалыг хойлар дээр» — деп харыылады. Ол дугайын таныжым Н.Күнчүңге чугаалаарымга, «Мегелзери ол-дур. Меңээ өскээр хөөрөп орган чүве» — дидир. «Канчаар?» — деп айтырарымга, мынчаар харыылады: «Саранжин уксаалыг хойлар хүлээп ал-гаш, эртенінде хой кажазының эжиин ажиткаш, манап турарымга, чаңгыс-даа хой үнмээн. Чамдызы алгырып чыдар. Таптыг дыңнаалаарымга, «Дансүрүүн, Дансүрүүн!» деп-даа турган ышкаш... Херек кырында малчын тыва хой херегин билбейн канчаар, ынчалза-даа полити-кадан сезинген. Эрге-чагыргалар та чүү дижи бээр чүве.

Ол-ла чылын Чыраа-Бажының чай-лаанда бир өгө кирген бис. Илья Дөң-гүр-оолович мээң-биле кады шинчилелге кижип чораан чүве. Өгүнү ээзи ашак-биле танышканымыс соонда, чугаалажып эгеледивис. Кадарчы өске уксаалыг хойнун Тываның агаар-бойдузунга таа-рышпазын демдегледим. И.Кызыл-оол олургаш:

— Силер ооң уксаазын азыраар арга-зын билбес-тир силер — дээрге, чым-сырт кынны бергеш:

— Илья Дөңгүр-оолович, силерниң

мурнуңарда хой азыраарының академи-ги олур ышкажыл, чүү деп олурарыңар ол? — дидим.

— Тыва хойнун бажынга олурган Кызыл-оол дээрзи силер ышкажыңар чүл — деп, малчын мени үзе кирди. — Хамык чүвени будап кааш, ам чүү деп олурарыңар ол?

И. Кызыл-оол үне-ле халыды. Мен база ооң соондан эдерер дээримге, малчын: «Сен ам-даа олур, чугаалажы-лы» — дээр, барык шаажан долу тыва арага сунду. Ону бичилеп ижип орумда, «Ол боор кулугурну, черле көрүмзе деп бодап чораан мен, кончуг таптыг бол-ду» — дей-дир. Даштын автобуста манап олурар он ажыг студентим бар болгай. Ам база үнер деп баарымга, малчын база катап бирээни сунарга, пат боорда чоог-лааш, байырлашкаш чоруттум.

Чыраа-Бажынга келгеш, даарта Өвүрге үнер деп турувуста эртемдени-вис: «Шала шагзырап, аарып тур мен, Кызылче чанарым ол» — дей-дир. Өвүрге баргаш, партия райкомунун секретары Б.Монгушка киргеш, чорук-херээвисти тайылбырлааш, «Бистиң-биле кады чо-раан мал эмчизи эртемден И.Д. Кызыл-оол Чыраа-Бажындан дедир чана берди» дидим. «Харын-даа ону бээр эккелбээн-дир сен. Оон башка Торгалыгның Чоада кадарчылары ону тыва хой будаан дээр эттеп каапса хөңнү» — деп, секретарь хөөрей-дир. Шынап-ла, харын И.Кызыл-оол ол үениң политиказын сагып, тыва хойнун бажынга олурганы-ла шын. Ону өске уксаа-биле хайнакташтырарга, түңнели эки, деңгизин аар, дүгү арбын бо-лурунга шын хөңнү-биле бүзүрөп, төрзэн Тывазынга шынчы бараан бооп чораан. Ол коданга келгенде, хойларны кызыл холу-биле тудуп, оларны деңгизедип, түңнелин кыдыраажыңа дүжүрүп би-жип турган. Сөөлүндө ооң орунуга кир-ген, дыргактарын будуп алган кыстар хоочун мал эмчизинге бырашпас-даа. Алыс бодум Илья Дөңгүр-оолович-биле таныш, Кызылдың күрпедиститудунга кады ажилдап чордувус, биче сеткил-диг, бөдүүн, топтук-томаанның акымны сеткилимден хүндүлөп чораан мен. Сарыылдыг назынында бүгү күжүн ак сеткилдиг бараалгадып келген үүлезин барык үре-түңнел чок болурун кайыын билген деп, чүге дээрге шаандагы тыва малдың уксаазын бойдус боду шилзэн. Ол дээди бурган. Ооң-биле месилдежи-болбас. Ам канчаар. Үениң мелегей по-литиказы ындыг турган. Ам Тываның күрүне университетинде ажилдап турар кыс эртемденнер он чылдар бурунгаар тыва хойнун уксаазын катап тургузар дээр ажилдап турган чүве. Түңнели чүү болган ирги?

Амгы үеде хой (черле мал) эдидин хайындырарга, шаандагы ышкаш чагай чыт-даа, амдан-даа чок. Чүнүң эди дээр-зи орта билдинмес, сүгзүг. Тыва хоюм амданның эди кайдал?

Монгуш БАЙЫР-ООЛ
хомууду судурлаан.

аалар аразындан

ЫН ТЫВЫСКАН БОЛЗА

Кижик чырык көрүп төрүт-ген чер-чурттуг, эртем-би-чедип алырының бирги ба-ны болур эң баштай эжиин ип, эргиннерин артап кирген алалыг, самбыра мурнунга уп турган дазылгалыг боор е болгай.

агакы хем унунда Ойнаар-Тей-нда 1938 чылда туттунган а 1946 чылда аъттыг келгеш, п кирген мен. Чоокта чаа 2018 н ноябрь 24-те школа 80 чыл оюн демдегеп эрттирди. агакыга төрүттүнгөн Матпа-евич Хомушкуну база эң баштай ада школазы ажиттынганда, билиг чедип алыр дээр кел-дар; уругларның бирээзи. Ол илдингир көскү күрүне ажилы, математика эртемнериниң ады.

па Сумбуевич хей чылдар-а Республиканың культура

сайыды албан-дужаалга ажилдап чораан. Тыва автономнуг область, Тыва АССР үезиниң чылдарында көдээге бот-тывынгар уран чүүлдү, чогаал ажылын хөгжүдеринге база театр уран чүүлүн чаартыр, чончу болдурарын хөгжүдеринге үлүг-хуу-зун кириген. Ол чаңгыс эвес удаа көдээ совет депутадынга болгаш өске-даа албан-дужаалдарга деп-шидип келген.

Ынчангаш Чыргакының ниити би-лигиниң ортумака школазынга Матпа Сумбуевич Хомушкуну адын ты-высса чүл деп саналым бар.

Тываның күрүне университе-диниң ректору, философия эр-темнериниң доктору, уруу Ольга Матпаевна мээң бо бижээн чүүл-үмнү деткир боор деп бүзүредим. Ол ышкаш Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының өөрөдиге эргелели, Чыргакы суму чагыргазы, школа директору бо айтырыгны сүмележи-шиитпирлеп көрзе кандыгыл? Хей санныг төрөлдери база деткир боор деп идегеп артым.

Оолак КАРА-САЛ,

Акхалаттыг кижилер

ЭМНЕП ТУРАРЫ ЭКИ

Чодураа Мандаржап ортумака шко-ла соонда Красноярскиниң эмчи академиязының эмнээшкин факультетин 2000 чылда чедишкенин доос-каш, Улуг-Хем кожуунун төп эмнелге-зинге терапевт эмчи кылдыр бир чыл, оон Өвүр кожуунун төп эмнелгезинге 2011 чылга чедир ажилдаан.

Өөнүң ээзи Сылдыс Мандаржап Бар-наулдун эмчи университетиниң доозукчузу, амгы үеде республиканың туберкулез дис-пансеринде кол эмчиниң оралакчызы, кезер эмчи.

Аныяк өг-бүле 2004-2006 чылдарда Новосибирскиниң күрүнениң эмчи универси-тединиң ординатуразын кады чедишкенин доозуп алганнар. Чодураа Мандаржап 2011 чылда республика эмнелгезиниң терапия салбырынга баштай терапевт, 2017 чылдың апрель айдан эгелеп ол салбырның эргелек-чизинге томуйлаткан.

Кадык камгалал яамызының база респу-бликаның №1 эмнелгезиниң удуртулгазы терапия салбырын өй-шаанда эм-таң-биле хандырып, ооң материал-техниктиг баазазын күчүңгөйни салып келген.

Эмнээшкинге херек аппараттар бар, лабора-торлуг шинчилелдерни долузу-биле чорудуп турар. Бо терапия салбырында өкпе-херек, ижин-баар аарыгларындан аңгыда, тода-раттынмаан ниити аарыгларны база тып, шинчип, эмнеп турар. Ылаңгыя кожуунардан келген аарыг кижилер хей.

Амгы үеде коллективтиң чаңгыс күзели — чаа эмнелге корпусун аялгалче дүрген кириери. А чогул эмчи кадрлар-биле бүрүн четчеленген. Коллективте хей чылдарда үре-түңнелдиг эки ажилдап чоруур эмчилер С.Ы. Сарыглар, Оксана Базыкаевна Суван аныяктарга улуг дузаны көргүзүп, арга-сүмезин берип чоруур, оларның бүзүрелдиг дагдыныкчылары. Ылаңгыя №1 постунуң эмчи сестралары, санитарлар, буфет ажил-чыннары эвилең-ээлдек, арыг-силиг, аарыг кижилерниң сеткилин өөртүп чоруур, эр хейлер.

Өске хоорайда эмчиниң дээди өөрөдиге черлеринде база Кызылдың эмчи колледжи-ниң студентилери бо терапия салбырынга практикасын эрттирип, эмчилерниң лекция-ларын доктаамал дыңнаарлар. Салбырның эмчилери график езугаар соңгаар инсти-туттарга, академияларга билиин бедидип, өөренип алгаш кээп турарлар.

Светлана САТ.
Кызыл хоорай.

Юбилей

ЧОНУНГА БАРААН БОЛГАН

Көдээнің чурттакчыларын өй-шаанда бирги хереглелдин болгаш өске-даа янзы-бүрү барааннар-биле үзүктел чок хандылары, садыгның культуразын бедидери, ооң материал-техниктиг баазазын хөгжүдери дээш хөй чылдарда райпону удуртуп ажилдап чораан, хөй-ниитижи, деткичи, спортчу, мөге, ыраажы, Тываның ховар оолдарының бирээзи Чаш-оол Кыргысович Айыр-Санаа январь 16-да 80 харлаар.

Чаш-оол Өвүр кожуунунуң Дус-Даг су-музунга ол черниң үндезин чурттакчылары Долупай, Айыр-Санаа Кыргыстарның өг-бүлезинге 1939 чылдың кыжынында төрүттүнгөш, ада-иезиниң ийиги оглу болган. Алызында ажил-ишчи ава-ачазы бичии огулунга амыдыралда чиик, белең чүве чок деп чагып чорааш, бергелерге дадыктырып, сургап чораан түннели хилис барбаан. Чаш-оол Кыргысовичиниң амыдыралчы оруунуң аай-дедир эрткен белдирлерин сонуграп ораарга солун.

Шолачы чылдар кижжи бүрүзүңге эки, чаагай чүүлдерин арттырар. Чаш-оолдуң шолачы чылдары база ыңдыг болган. Ол пионер, комсомол ажилдарына, янзы-бүрү спортчу маргылааларга идепкейлиг киржи, эң ылаңгыя хол бөмбүүңге, хаактаарына, хөккөй ойнаарына дыка ынак.

Ол ышкаш аныяк кижиге ыры, янзы-бүрү оюн-тоглаалар, танцы-сам база чугула черни ээлеп турган. Ынчангаш Чаш-оол сеткилди сергедип келир ыры кижиге күштү шаңнаар деп чүвени школачы чылдарында-ла эскерген. Шынап-ла, өгбелеривистиң чиге сөглээни «Чечээ чок шынаа турбас, ыры чок чон турбас» деп мерген чугаазын ол Хандагайты ортумак школазының үстүкү класстарына өөренип тургаш-ла биле берген. Ынчангаш ырлаарына ынак. Күүсеткен ырызының утказын чонга чедирип, ырда бойдуштуң каас-чараш чурумалын, авторнуң сагыш-сеткилин, бодалын долузу-биле ажыдып, каракка көстүп кээр кылдыр ырлаарын кызыдар.

Ол 1959 чылда Хандагайтының ортумак школазын эки демдектерлиг дооскаш, улаштыр Новосибирск хоорайның садыг институтунче өөренип кирип алган.

Баштайгы чылдарында улуг хоорайга өөренири берге-даа болза, аңаа торулбаан. Институтка өөредилгеден аңгыда, институттун хөй-ниити ажылына идепкейлиг киржи, эң ылаңгыя спортка институттун адын камгалап, янзы-бүрү маргылааларга киржи келген.

Украинаның Львов хоорайга СССР-ниң бүгү садыг институттарының студентилериниң бирги чери дээш хол бөмбүүңге маргылдаа болган. Аңаа Новосибирскиниң садыг институтунуң студентилериниң хол бөмбүүңге шилиндек командазының кежигүнүңге Тывадан барган эштери, ол-ла институттун студентилери Саша Адыг, Сандык, Өндүр Кызыл-оол суглар киришкеш, команда талазы-биле бирги черни чаалап эккелгени өөренип турган институтунуң адынга улуг ат-алдар болган.

Ынчалдыр-ла студент чылдар билдиртпейн эрте берген. 1964 чылда Чаш-оол институтун эки өөредилге-биле дооскан. Күш-ажылчы орук республиканың Хереглекчилер эвилелиниң төп аппаратының план килдизинден эгелзэн. Садыг институтунуң дээди экономист эртемниг аныяк специализин бир чыл болганда Респотребсоюзтун удуртукчулары Улуг-Хем райпозунуң ораалакчы даргазына азы садыг килдизиниң даргазына ажилдаары-биле чоруткан. Ынчан кожуунуң төвү эрги Шагаан-Арыгга турган. Ол ажилга ийи чыл ажыр кызып ажилдаан соонда, эки ажилдыг дээш хоорай Совединиң депутатына сонгаан, ол ышкаш 1964 чылда коммунисттик партияның кежигүнүңге база кирип алган.

Республиканың Хереглекчилер ниитилелин удуртукчулары 1967 чылда Чаш-оол Кыргысовичиниң ажилга чогаадыкчы, чаартыкчы арга-дуржулгазын эскерип кааш, ол өске черге база чогаадыкчы чоруун көргүзөр боор деп шийтпирлээш, арай хожудаңгай ажилдыг Тес-Хем райпозунуң баштаар чериниң даргазы кылдыр чоруткан. Ооң ажилын экижидер дээш, дерт чыл иштинде кызып ажилдаанының түннелинде райпо сегип, чурттакчы чоннуң янзы-бүрү барааннар-

биле хандырылганы экижээ. Чаш-оол Кыргысовичиниң райпога кылып чоруткан кызымаккай ажылын, организакчы мергежилин, кижилер дугайында доктаамал сагыш салышкынын кожуунуң удуртукчулары өөренип көргөш, район Совединиң депутатына сонгаан. Райпонуң материал-техниктиг байдалын экижидер дээш хөй ажилдарны кылган.

Тес-Хем райпозунуң ажылын экижиткен соонда, Чаш-оол Кыргысовичини Өвүр райпозунуң баштаар чериниң даргазына ажилдаары-биле чоруткан. Ооң организакчы салымны, удуртукчу болгаш мерген ажил-агыжы салым-чаяны аңаа улам калбаа-биле ажыттыган.

1970 чылдан 1976 чылга чедир Өвүр кожуунуң райпо даргазына ажилдаан. Ажилдаан үениң иштинде Моол-биле кызыгаарлашкак кожуун төвүңге, хол бөмбүүңге тергидеп, хүрештерге шүүп-даа чораан. Көргүзүптери эки садыг чок боорга, Хандагайты суурнуң улуг клубу өрттенген соонда ол клубтун орунунга кончук чараш садыг тудар деп шийтпирлеп алгаш, ону бодунуң шилип алганы төлөвилели-биле туттурган. Бир талазынга аш-чем садар, өске талазынга хереглел, үлетпүр барааннары садар кылдыр кончук таарымчалыг кылдыр туткан. Чаш-оол Кыргысовичиниң ол туттуруп каан садыгы амгы үеде безин эки ажилдап турарына ол өөрүп чоруур.

1976 чылдан 1980 чылга чедир ол Чаа-Хөл райпозунга даргалаан. Аңаа 4 чыл иштинде ажилдаан соонда 1980 чылда Улуг-Хем кожуунуң Арыг-Үзүү көдээ Хереглекчилер ниитилелинче ажилдаары-биле чоруткан. 1980 чылдан 2000 чылга чедир Арыг-Үзүү көдээ Хереглекчилер ниитилелин баштаар чериниң даргазына, чөвүлел даргазына ак сеткилдиг үр үеде ажилдаан. 2000 чылдан 2003 чылга чедир Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелин чөвүлел даргазына ажилдаан соонда хүндүлүг дыштанылгаче үнгөн.

Ол ажилдап чораан черлеринге бодунуң бүгү күжүн, эртем-билиин, арга-дуржулгазын харам чокка берип, ажилды билдире-биле удуртуп келген. Ооң удуртканы Арыг-Үзүү көдээ кооперациязы республиканың Хереглекчилер ниитилелдериниң аразына хөй чылдарның иштинде бирги черни ап, шаңнадып, мактадып келген.

Көдээ чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидер дээш, Улуг-Хем кожуунуң алды суурунга садыглары ажыдып, янзы-бүрү барааннар-биле көдээ чурттакчы чонну үзүктел чок хандырып келген. Арыг-Үзүү суурга — 3, Арыскан, Ишти-Хем, Ак-Тургу суурларга чаа садыглары туттургаш, ажылгалга кириген.

Чаш-оол Кыргысовичиниң төлөптүг ажылын үнелзэн шаңналдары эвээш эвес. Хөй чылдарда үре-түннелдиг, аксеткилдиг ачы-хавыязы дээш «Россияның Хереглекчилер кооперациязының хөгжүлдизинге кириген улуг үлүг-хуузу» деп орденниң эдилекчизи. Россия Федерациязының «Ада-чурттуң мурнунга ачы-хавыязы дээш» деп орденниң ийиги чергезиниң эдилекчизи. «Тыва Республиканың садыының болгаш ажилдакчызы» деп аттын эдилекчизи. База ол ышкаш «Октябрьның Социалисттик Улуг революциязының 90 чыл болган ою», «Россияның профэвилелдериниң 100 чылдааны», «Күш-ажылдың хоочуну»

деп медальдар-биле шаңнаткан. «Совет садыгның тергилени» деп атты эдилеп чоруур, Тыва республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл» деп медаль биле «Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга база Кызыл хоорайның 100 чылынга» тураскааткан Тыва республиканың юбилейлиг медалы-биле шаңнаткан.

Чаш-оол Кыргысович Айыр-Санаа бодунуң кол ажылындан аңгыда, хөй чылдарда хөй-ниитиниң ажылынга база идепкейлиг киржи келген. Ол ажилдап чораан кожууннарының район Совединиң депутаты турган.

Ажык-чарлыг үе келирге, 1990 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң улус депутаттарының бир-ле дугаар болган чижилгелиг сонгулдаларына Чаш-оол Кыргысович Айыр-Санаа Улуг-Хем районнуң Арыг-Үзүүнүң 119 дугаар сонгулда округундан 5 кордакчының аразындан тиилеп үнгөш, депутаттың мандадың холга алган. Ол чыыштың улус депутаттары Тывага демократтыг тургузууну быжыглаарының болгаш ону чорударының үндезиннерин чедип алыр дээш, канчаар-даа аажок улуг ажилды кылып чорутканнар.

Эң ылаңгыя бот-догуннаашкынын, Үндезин хоойлугу республиканы тургузуп быжыглаарына улус депутаты Чаш-оол Кыргысович Айыр-Санааның сессияларга кончук идепкейлиг киржи, чөптүг, шын саналдарны кирип, оларны херек кырынга боттандыраарының талазы-биле шын шийтпирлерни хүлээп алырының талазы-биле кирип турган саналдары көскүзү-биле ылгалып турган. Ол үениң улус депутаттарының ачызында Шагаа, Республика хүнү, Наадым дээн ышкаш национал байырлалдарывысты демдеглеп эрттирериниң талазы-биле тускай хоойлуларны, доктаалдарны хүлээп алган.

Ооң-биле кады бистиң өгбелери-вистиң уттундуруп бар чыткан чаагай чачылдарын, езулалдарын, сүзүглелин, шажын-чүдүлгезин катап тургузарына Чаш-оол Кыргысович Айыр-Санаа, өске депутат эш-өөрү-биле бир дөмей, шийтпирлиг рольду ойнаан.

1993 чылдың октябрь 21-де Тыва Республиканың Дээди Хуралының улус депутаттарының хүлээп алганы Конституциязы Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының тургузуун, совет үеде турганындан шуут эскертип, эде тургускан. Ол чүл дээрге республиканың күрүне болгаш муниципалдыг эрге-чагыргазын Тываның девискээринге чонче чоокшулаштырып болган. Ол чаа Үндезин хоойлуга Тыва Республиканың Президентизи ат салган соонда, Тывада чурттап турар бүгү чоннуң референдумунга база катап күштүг кылдыр бадылаан.

Ол ышкаш бүгү Россияның, Тываның төөгүзүндө бир дугаар ол чыыштың улус депутаттары боттары Тыва Республиканың Дээди Соведин хуусаа бетинде тараткаш, чаа чыыштың депутаттарының сонгулдаларын чаа Конституцияга дүүш-түр чорударының талазы-биле кайгамчыктыг шийтпирни хүлээп алган. Оон эгелзээш-ле Тыва Республика Күрүне тутуг, Сүлделиг, Ыдык ырылыг апарган. Ону амыдыралга боттандыраарына ол үениң улус депутаттарының аразына Чаш-оол Кыргысович Айыр-Санаа турган.

Ооң соонда Чаш-оол Кыргысович Тыва Республиканың чоннуң Улуг Хуралының бирги болгаш ийиги чыыштарының депутатына сонгуттургаш, ооң ажылынга база идепкейлиг киришкен.

Чаш-оол Кыргысович — амгы үеде республиканың Хереглекчилер эвилелин чоруткан Совединиң даргазы, республиканың Хереглекчилер кооперациязының профчөвүлелин чоруткан ооң президиумунуң кежигүнү. Республиканың, Кызыл хоорайның Хоочун чөвүлелин чоруткан. Ында ыры-хөгжүм ансамблиниң идепкейлиг киржикчизи. Аныянда ырлап чораан ырыларын, амгы үениң ырыларын ансамблдиң киржикчилери-биле кады республиканың аңгы-аңгы булуңнарына чедип, чонга бараалгадып чоруур. Ийи оолдуң, бир кыстың ынак ачазы, 8 уйнуунуң ынак кырган-ачазы.

Ынчангаш чону дээш карак кызыл, уйгу дыш чок ажилдап чораан Чаш-оол Кыргысович Айыр-Санаага харлааны-биле холбаштыр эртип келген чуртталгазының бединден үле-херээ чогуңгүр болурун, өг-бүлезинге аас-кежикти, кадыкшылды, хөй-ады киискип, сүлдизи бедик чоруурун күзеп каалыңар.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Улусчу аас чогаал

ӨСКЕ КОЖАМЫКТА
ЫЛГАЛДЫГ

Төрзэн дыл хүнүн Чече-ликада база эрттирип туронзагайы чүдел дизе, чүгле чаңгыс катап эвес, санында эрттирип турар. Бо хүн шупту чеченнер шаа-ционал хевин кедип алгаш, чүг-дылынга чугаалажыр, ооң утк-дылдыг кижилерге очулдуруп.

Тыва кожамыктары хө-тура дыңнап, ырлап өскөн бол-ны чыып алган мен. Ю. Кюн-үндүрген кожамыктарындан ырлар эңдерик.

Чаа-Хөл оглу Дмитрий Ту-Дүрбүйнүң меңээ бижип бер-мыктарын чонга бараалгадып.

Черим кагдым, чуртум кагды. Чекпе болдум, чуңма болдум. Чуртум кагдым, черим кагды. Чуңма болдум, чекпе болдум.

Каш-ла малдыг калга-дер-Кадарыңар, хавырыңар. Кайгал Серем түлүш оглу.

Кара-Доруун соода берди-Чаап кээрин, кудуп кээрин. Чаа-Хөл бажы тайга билзин.

Шарып аарын, кожуп аарын. Шарып кайгал боду билзин. Хүннеп кээрин, чаап кээрин.

Хүле бажы тайга билзин. Хүлүп аарын, дизип аарын. Хүлүк кайгал боду билзин.

Калга-дөрбөт кирип мунар. Хайыралыг Калчан-Доруум. Кадыг дүрүм, хоойлудан. Харыксыраан күжүр бодум.

Хөлөйлеп мунган эвес, Хөрүктедип ораалыңар. Хөй-ле чылдар чурттаар э-Хөөрежи алылыңар.

Ачыланым мунган эвес, Арылдырып ораалыңар. Арбын чылдар чурттаар эвес. Аралажып алылыңар.

Ийи-ле Актың куу-даа бол. Иде баспас, катай баспас. Ишти Ооржак оглу-даа бол.

Ишти-хойну сарыг кидис. Бажың туткан Ак-ла-Талдың. Бардам, багай түлүштери.

Дуган туткан Ак-ла-Талдың. Дужун билбес түлүштери. Хоюп турган Хоор-Ала.

Ховалыглар ады-ла боор. Хостурупкан холаң-сарыг. Ховалыглар оглу-ла боор.

Ам бодумнуң дыңнап чораан-галдар кожамыктарын немей би-Кара салбак хадып турар.

Хадыыр дээн бе, эстээр дээн бе. Кажым эди тыртып турар. Калга чурту кирер дивзэн мен.

Көк-ле салбак хадып турар. Хүннээр дээн бе, бүргээр дэ-Дөңмээм эди тыртып тура.

Төрөпчилээр дивзэн мен ой-Кайгалдаа, кайгалдаар мен. Калга, дөрбөт кайгалдаар мен.

Калга, дөрбөт кайгалдааштың, Каралазын оорлаар мен. Оорлаа, оорлаар мен.

Орус чуртун оорлаар мен. Орус чуртун оорлааштың, Оялазын оорлаар мен.

Оор-ла дээр, дургун-на дээр. Оорлапкан чүвем-даа чок. Оорларның ову-биле.

Оор атка кире бердим. Кайгал-ла дээр, оор-ла дээр. Кайгалдапкан чүвем-даа чок. Кайгалдарның хайы-биле.

Кайгал атка кире бердим. Шоочазы халырт-ла дээр.

Чогуур черден келем-не дээр. Чогуур черге чеде бээрге.

Чораан херээң сөгле-ле дээр. Хаалгазы халырт-ла дээр.

Кара өгден келем-не дээр. Кара өгге кире бээрге.

Хамык херээң сөгле-ле дээр. Шыык-биле какса-ла-даа.

Чыраалавас чоржаң кулун. Шыңган эдин шылыза-даа.

Шынын сөглөп бербес акың. Хаак-биле какса-ла-даа.

Саяктавас чоржаң кулун. Ханым эдин шылыза-даа.

Харын сөглөп бербес акың. Ийи-ле аъттын изи киргеш.

Чиде берген Чалаалыгны. Ишпэн мен дээр, чивзэн мен дээр.

Иезиниң чаңгыс оглу. Алды аъттын изи киргеш.

Чиде берген Алаш уну. Албаан мен деп хөрлөп орап.

Авазының чаңгыс оглу. Адай-Моңгуш Сендажы.

Байың.

Чаа-Хөл школазының чурт-шинчилел музейин рткен вектиң 1960-1970-ылдарында олут ортас, чыдын чытпас эрес-ежээ кижиге, тус черниң өөгүзүнүн шинчилек-изи, тыва дыл болгаш огаал башкызы Виктор Седипович Кызыл-оол ндезилээн.

Школаның музейиниң тур-унган болгаш бо хүннерге ир ажилдап турарының үзү нарын. Эң берге айт-ы — музейниң бажыны, оода арда өрээли. Хүнүнде-ле пуг чугула эвес ышкыш са-ылар, алызында тус черниң илериниң салгалдарының азында харылзааның ырларының бирээзи чурт-чилел музейиниң ужу-дуга дыка улуг. Ону кижилер дыралды чурттап эрткеш, эреп билип каар.

Ирги Чаа-Хөл школазының кү класстарына өөренип вуста, Виктор Седипович ыл-оол школага музей дарының дугайында чыс-шугумунга чугаалап турга-ам сактыр-дыр мен. ССРЭ-Эртемнер Академиязының Тыва археология экспеди-и Чаа-Хөлдүң девискээрин-хеологтук казыышкынар дуп, аңаа школаның үстүкү старының оолдары кижип а, школавыс музейлиг болур пуг деп бадыткап турган. Бо ы бодунуң ук сорулгазын андырганы ол-дур.

Виктор Седиповичиң со-галы дыка делгем кижиге. бир херечизи — бо баш-ыва национал школалар-өредилге номнарының рларының бирээзи. Улус дилгезиниң хөгжүлдезинге ен улуг үлүү дээш хоочун ыны Совет Эвилелиниң ыларының эң дээди шаң-Н.К. Крупскаяның медалы-шаңнаан. Шагаан-Арыг хоо-төөгү-археология музейин ар талазы-биле улуг ажил-эрдуп, ССРЭ-ниң Эртем-академиязының Саян-Тыва ология экспедициязының гукчузу, бүгү делегейге раглыг археолог А.Д. Грач мденниң адын музейге ырын чедип алган. Амы-п-чуртталгага идеккейлиг луг бо башкының хар-назы иш амыдырал аайы-биле ан-Арыгдан чоруткан соон-л музейниң хагдынганы ыңчыг.

Виктор Седипович Кызыл-ышкыш төрөөн чуртунуң зун сонургаар болгаш лээр, чурт-шинчилел му-риниң ужу-дузазын билер

Төрөөн черивис төөгүзү

ШКОЛАНЫҢ КОҢГАЗЫ КЫЙГЫРБЫШААН

Музейиниң үндезилекчизи
хоочун башкы
В.С. Кызыл-оол.

кижилерниң ачызында Тываның база бир улуг башкыларының бирээзи Шулуу Чыргал-оолович Саттың адын эдилээн Чаа-Хөл ниити билиг школазында чурт-шинчилел музейиниң эжи хаг-дынмааны өөрүнчүг.

Амгы үеде Чаа-Хөл школа-зының чурт-шинчилел музейин башкы Марина Маңнай-ооловна Даваа удуртуп турар.

Музейни сонургаар көрүп, Марина Маңнай-ооловнаның тайылбырын дыңнаарымыска, Чаа-Хөл школазының төөгүзү, ооң башкыларының болгаш өөреникчилерниң намдары му-зейде экспонаттардан билдине бээр болду.

— Эң солун экспонат кайызы ирги? — деп айтырарымыска:

— Төөгүзү болгаш ужу-ут-казы бистиң школа-биле дорт харылзаалыг эң солун экспонат школаның коңгазы — деп, башкы тайылбырлады. — 1978 чылда Чаа-Хөлге эге школаны чуртталга бажыңыга аядар дээн, школаның коңгазы чок. Эрги Чаа-Хөлдүң школазынга ынчан электрилиг коңга турган. Ол школаның башкызы Анто-нина Тихоновна Кошкарлова чаа эге школаның директору Александра Түлүшевна Сан-оолга хол-биле чаяр бо коңганы берген. Антонина Тихоновна ол коңганы шыгжап чораан хевир-лиг. Кажан херек апаарга, чаа школаның директорунга дам-чыдып берген. Чаа-Хөлдүң эге школазын бо коңга-биле ажиткан. 1981 чылда Чаа-Хөлге ортумак школаны база ооң-биле ажиттывыс. Ынчангаш

Чаа-Хөлдүң эрги-даа, чаа-даа школаларының коңгазы-дыр бо. Чоннуң дузазы-биле Шаңчыга база эге школа туткан. Алек-сандра Түлүшевна ол школаны база бо-ла коңга-биле ажит-кан. Ол школага электрилиг коңга кылыптарга, Александра Түлүшевна коңганы школаның музейинге эккеп берген.

— Ам “хүндүлүг дыштаныл-га” коңга ышкыжыл.

— Шуут-ла “хүндүлүг дышта-нылга” кайда боор. Кижиге база коңга ышкыш, ажил-херекке киржи бээр. Чылдың-на сен-тябрь 1-де чаа өөредилге чы-лын аядарда, бо коңганы кыңгырадыр этсип, бирги класс-чыларны школаже эдертип ки-рер бис. Чылдың-на май 25-те школаның доозукчуларын амыдырал-чуртталганың улуг орунче бо-ла коңга-биле үдеп үндүрер-дир бис.

— Мени, мээң чаңгыс класс-чыларымын база бо коңга ки-чээлдерге кыйгырып, чурттал-гаже үдеп чоруткан-дыр аа.

— Ынчанмай канчаар, си-лер база бо хүлер коңганың чараш даажын дыңнап, өөренип турган-дыр силер.

— Кажан, каяа бо коңганы кылган-дыр?

— Кайы хоорайга, кажан кыл-ганы коңганың бодунда бижит-тиммээн. Ону билип алыр дээш, коңганы кылаңнадыр аштап, лупа садып алгаш, көрүп шаг болдувус. Каяа, кажан кылган дугайында биживээн чорду. Чүгүле “Завод Куликово № 5” деп бижип каан. Бо бижик-биле холбаалыг медээни интернет-тен дилээш, тыппадывыс. Ын-чангаш Чаа-Хөл школазының коңгазының долу төөгүзү ам-даа ажиттынмаан, чажыт болуп арттышаан — деп, школаның музейиниң эргелекчизи Марина Маңнай-ооловна чугаалады.

База бир дыка солун төөгүлүг экспонат Чаа-Хөл школазының чурт-шинчилел музейинде бар болду. Ол дээрге орус болгаш тыва аныяк ийи совет солдат оолдарның чуруу. Бо чурукту Улуг Тиелелгениң 79 чылында Москвага болган делгелгеге көргүзүп турган. Ол дээрге Чаа-Хөл школазының музейинде кадагалаттынып чыдар чуруктуң хоолгазы-дыр.

Чуруктуң төөгүзү мындыг. Тыва эки туралыларның фрон-туда эрес-дидим дайылдажып

турарының дугайында Тыва Арат Республиканың чонунга чугаалап бээр деп даалга-биле Борис Лама, Александр Усовту чоруткан. Тыва эки туралылар тулчуушкуннарга өлүрткен ду-гайында чугаалавас дужаалды оларга командьлал чери берген. Ынчангаш Борис Лама биле Александр Усов тыва эки тура-чылар шупту дириг деп ужура-жыышкынар үезинде чугаалап турганнар. А херек кырында Борис Ламаның бодунуң акызы Сандан тулчуушкунга өлүрткен. Борис Шомбулович ону ава-зынга, аяжы-шүжүггө алзыптар дээш, чугаалаваан, а ачазынга бүдүү чугаалап каан. Бо чурукту 1944 чылда Тывага тырттырган.

Чаа-Хөл чурттуг Борис Лама тыва эки туралы айттыг эскадроннуң командири капитан Кечил-оолдун адъютантызы болгаш, планшетти бодунга доктаамал ап, эки туралылар канчаар дайылдажып, кым кан-чаар өлүрткенин азы балыг-латканын бирден бирээ чокка демдегеп бижир хүлээлгелиг турган. Борис Шомбуловичиниң ол планшети Чаа-Хөл орту-мак школазының музейинде камны-биле кадагалаттынып чыдар.

Чаа-Хөл школазының му-зейинден өске кайда-даа чок чурук база мында кадагалат-тынып чыдар. Ол дээрге Тыва танкистерни фронтуге 1943 чылдың май 20-де үдеп турда тырттырган чурук. Бо чурукта солдаттар айттыг эскадроннуң дайынчылары деп хей чыл-дар дургузунда санап келген. Сөөлүнде билдингени — ол шын эвес. Ындыг частырыг Виктор Седипович Кызыл-оол чуруктуң артынга “айттыг эскадроннуң дайынчыларын үдеп турганы” деп соора бижип каанындан үнгөн. Чаа-Хөл ниити билиг школаның музейиниң удуртук-чузу башкы Марина Даваа биле музей аялыны идеккейлиг кижикчилери өөреникчилер чурукта лозунгуну лупа-биле кичээлгелиг шинчилеп көөргө, ында “Кызыл шериге эң бир дугаар чоруп турар тыва танки-стерге байыр!” деп бижип каан болган. Төөгүлүг чурукта кым-нарны тырттырганы шак ынчаар ылап тодараттырган.

Чаа-Хөл деп аттың утказын чамдык кижилер бо черге чаа хөлдүң тывылганы-биле ха-рылаштарып турар. Шынында “Чаа-Хөл” деп ат “чаа-дайын, хөл-хөлээзин” деп сөстөрдөн укталган, “хей чон хөлзеп, чаа-дайын болуп турар чер” дээн уткалыг. Чаа-Хөл шынаа-зынга Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг шыгжамырын кылыр деп

баарга, маңаа улуг архелог-тук казыышкынарны ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Саян-Тыва археология экспе-дициязы чоруткан, эрте-бурун-гу шивээлерни казып тыпкан, Чаа-Хөл шынаазының бурунгу базырыктарындан ок-чепсек, эт-херексел, алдын, мөңгүн дээш хей чүүлдерни тыпкан.

Амгы үеде база ыңдыг чүүл-дерни тып ап турар. Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг шыгжа-мырының чалгылары ханы эвес базырыктарның довураан чалгып кааптарга, аңаа шаг шаанда шыгжаттыгган эт-херекселдер, ок-чепсек кестүп кээр. Оларны тыпкан кижилер Чаа-Хөл школазының музейинге эккеп-даа бээр. Ынчангаш бо му-зейде базырыктардан тывылган бижектер, согун баштары бар. Музейге эккеп бербейн, кижилер боттары шыгжап турары та чеже чүве?

Тараа дээрбедеп, далган кылыр эрте-бурунгу шагның даш дээрбесин тып, школа-ның музейинге эккеп алган-нар. Ону Тываның күрүне уни-верситетиниң ажилдакчылары студентилерге көргүзөр бис дээш, кезек када дилеп алгаш барганнар. Элээн үр апаарга, сүрүп чеде бээрге, боттарының музейиниң экспонаты кылдыр бүрүткөп алган болган. Ам кан-чаар, ол олчаан университетке арттырып кааннар.

Чаа-Хөл школазының му-зейинде солун төөгүлүг экс-понаттар эңдерик. Оларның чамдызының төөгүзү төдү билдинмес, ынчангаш оларны чурт-шинчилел ажилдарына сонургалдыг өөреникчилер, башкылар ам-даа шинчилеп турарлар.

Школаның музейи өөреник-чилерниң чурт-шинчилел ажил-дарына хандыкшырынга дыка идиглиг. Чижээлээрге, Сүме дагың ужунда хаяга оюп кыл-ган Авыда бурганының дүрзү-хевиринге хамаарыштыр шинчи-лел ажилдарын өөреникчи Он-дар Лопсан чорударга, дагларга Авыда бурганның дүрзүзүн де-легейде чүгүлүг чуртта ойган болган: кончуг улуг дүрзүнү — Афганистанда (ону талибтер чазылдырыпкан), Төвүттүң даг-ларында база Тывада Сүме даанда.

Мындыг солун музей эртем-ден Шулуу Сат аттыг Чаа-Хөл ниити билиг школазында бар. Төөгүнүң “пажы” хайнып келген болгаш ам-даа хайнымышаан, Чаа-Хөлге ыңдыг музей турбайн канчаар.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.

актыышкын

СТЫГЫП КАЛГАН БЛОКНОТ

Саазыннары саргара берген, лүктөр бижээн, куу өңнүг блок-тту холумда тудуп алган ор мен. иң ээзи профессионал артист, аматург, прозачы, журналист, лүкчү Владимир Серен-оол.

Владимир Седипович биле Роза евнаның өг-бүлөзи-биле чаңгыс кижилери болгаш ол шагның ыралын деңге чурттап эртип, эки-кады көрүп келген бис. Ленинград ыга төрүттүнген оглу-биле бистиң ыс Кызылдың № 2 школага өөренип ада-ие комитетинге кады ажил-олун-на чуртталганы эрткен бис.

94 чылдың чазынында 50 хар-ым соонда, бир дыштаныр хүнде чывыска Владимир Седипович Роза Чалбаевна “Озалдаан-даа тайыр чедирип келдивис” деп бо-инер. Ындыг суралгыг артистер-ге, өөрүп, кежээ дургу ырлажып, төгүлүүс-даа аажок. В. Серен-истюмунуң карманындан блокнот

ужулгаш, ында чамдык шүлүктөрүн биске номчуурга, магадап дыштанган бис. Ам оон бээр 25 чыл эрткен. Ооң ол блокноту бажынывыска астыгып чыдып калган. Бодунга чедирер дээш, каш-даа катап дамчыдып чадап турумда, “Владимир Серен артист чок болган” дээн медээ чүгүлү бистиң өг-бүлөгө эвес, тыва чонга аар согуз болган.

Владимир Седипович Серен-оол тыва чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң төөгүзүне бодунуң балалбас изин артты-рарындан аңгы, ооң хөгжүлдезинге көсүк чаартылганы кириген чогаалчыларның бирээзи. Ол тыва чогаалчыларның үшкү салгалдың төлээлекчилериниң аразында кирген. В. Серен-оол аңгы-аңгы мергө-жилдиг, тускай үнүг, кайгамчык салым-чаянныг чогаалчы дээрзин Тыва Улустуң чогаалчызы, алдарлыг шүлүкчүвүс Алек-сандр Даржайның мындыг бедик үнөлөп бергени таварылга эвес.

Шынап-ла, дириг кижиге четпес оранче кезээ мөңгөде чоруткан-даа болза, ол биске сеткилди уярадып келир кайгамчык ажилдарын арттырып каан.

Бо куу өңнүг блокнотта 30 хире шүлүк бижээн. Оларны номчуп ажайып ора эскер-ген чүүлүм — чурукчу база кижиге-дир. Шүлүк бүрүзүнге аңаа дүүштүр чаңгыс

Чижээлээрге, “Айдың дүннүң хайыразы” деп шүлүүнде талыгырда даглардан бе-дик айның херелдери чайнап, чырыткы-ланып турар. “Даң хаяазында бодап” деп шүлүктө кожагар даглар аразындан эр-тенги хаяа чырык херели-биле көдүрлүп ораын чураан.

В. Серен-оолдун блокнотта бижээн шүлүктөрүнүн хей кезини лириктиг — уян хөөннүг: “Чалгы”, “Кударал”, “Ээн черге ыглап алың”, “Бо-ла кежээ чедип келем”, “Чажыт чагаа”, “Хары”, “Телеграмма”.

Оон ыңай көдээ ишчилериниң чымыш-тыг күш-ажылын көргүскен, оларның амыдыралын илереткен “Кышкы хыраа-лар” деп шүлүүндөн үзүндү.

Көпкө кара хараганнар
Хөртүк харага шугладыпты.
Хөмөлөвээн хураганнар
Хөпээн сизен долганыпты...

Алды одуруг “Малчынның өлгени” деп шүлүүн бир чоок кижизинге тураскааткан боор.

Кударанчыг дүргөн медээ
Төрөлдөрүн дүвүреткен.
Дөлем даглар делгем эдээ
Кудай безин хөлүжүпкөн...

Төрөөн чуртун, барып чораан улуг хоорайларының дугайында база найырал болгаш интернационал хөөн кириген: “Вальсы”, “Фрунзеге баяып чо-

рааш...”, “Шиник Тожум”, “Кежээки Кызыл” деп шүлүктери хамааржыр.

...Болчаг кылган ийи хөмнөр
Бодалывыс чазамыктай,
Ыржым-биле шугланыпкан,
Ынакшылды алгап чыдар.
Кыстар, оолдар эргеленген,
Кызылым сен — ынакшыл сен.

Мен чогаалчы-даа, шүлүкчү-даа эвес, анаа бөдүүн бижикчи кижиге, мындыг шүлүкчүнүң ажилдарын кайыын сайгарар мен. Ындыг-даа бол Владимир Серен-оол дег бүгү тала-биле мергежилдиг, кайгамчыктыг салым-чаянныг, Тываның база бир ховар оглу бо өртемчейден эрте чоруй барганынга, ону билер кижилер хомудап, чоктап чоруурун бадыткап ту-рарымын илередикседим.

Кижиниң иштиги сагыш-сеткилиниң дүвүрээзинин, өөрүшкү-муңгаралын арыг уян сеткили-биле бижээн ажилдары анаа-ла чыдар эвес деп бодалга келгеш, ону амгы үеде ат-сураа алгаан, салгал дамчаан чогаалчы дунмалары Николай Куулар, Нина Серенот оларның холунче дамчыдар күзелим илереттим.

Ооң бижээн шүлүктөрүн олар сайгар-гаш, бүгү чонга таныштыра бээр дээрзин-ге идегелим улуг.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
хоочун журналист.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации Ензак Чинчи Юрьевна о предоставлении земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения на праве аренды, сельскохозяйственное использование, общей площадью 25000,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0602001:126, расположенного по адресу: Российская Федерация,

Республика Тыва, Тоджинский район, местечко «Кок-Чар».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям
Кара-оол Л.А.

Администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва извещает о возможности предоставления в соответствии со ст. 39.18 Земельного кодекса РФ земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Булун-Терек, ул. Дружба, дом 16, с кадастровым номером 17:14:0301013:309, общей площадью 1000 кв. м., разрешенное использование для индивидуального жилищного строительства.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений 15.02.2019 г.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Кызылдың автомобиль-орук техникумун 2009 чылда дооскан Игорь Мergenovich МОНГУШТУҢ адынга тывыскан дипломнуң читкенин барымдаа-лааш, ону күш чок деп санаар.

Арапчор Очурович ОКСУР

Билдингир журналист, күш-ажылдың болгаш «Шын» солунуң хоочуну Оксур Арапчор Очурович үр аарааш, 2018 чылдың декабрь 30-де мөчээ. Ол өг-бүлезинге бердинген, сагыш човангыр ада болгаш уйнуктарының эргим ынак кырган-ачазы. Бүгү назынында шынчы болгаш ак сеткилдиг ажилдап чораан, төрүн чуртунуң хундүлүг хамаатызы.

Арапчор Очурович 1944 чылдың апрель 11-де ТАР-ның Улуг-Хем кожуунуң Булун-Терек суурга төрүттүнген. 1961 чылда Тыва АССР-ниң Улуг-Хем районунуң УТКА-ның 25 чылы аттыг совхозтуң ВЛКСМ комитетинин бирги секретары болуп ажилдап турган. 1970 чылда Кызылдың педагогика институтунуң филология факультетин, 1978 чылда Новосибирскиде партияның дээди школасын тергип демдектер-биле дооскан.

Бүгү назынын журналистикага тураскааткан. Республиканың «Шын» солунуң корреспондентизи, харыыс секретары, Шагаан-Арыгга «Улуг-Хем» солунуң кол редактору, «Аныяктары» солунуң редакциязынга комсомолчу амыдырал килдизи, лекчизи болуп, күрүнениң теле-радио компаниязының «Микрофон» чогу каттыжышкынын удуртуп ажилдап чораан.

Үре-түнелдиг ажил-ижи болгаш хөй-ниити амыдыралына идепкейжилге дээш хөй сангыш шаңнал-макталдарны, өөрүп четтиришкенин хундүлүл бижиктерни ап, «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңгалган.

Арапчор Очурович ажил-иштиң шынарынче кичээнге салыры, күчтүлдүү болгаш салган сорулгаларын ыяап-ла чедип алыр дээш, өг-бүс сагыш човангыр, шыдамык чоруу, эргим буянын сеткили дээш үнелеран. Оон дугайында чырык чылыг сактышкындар эргим чоок кижил төрелдеринин болгаш коллегаларының сеткил-чүрээнге артып калыр

Чогаал сайгарылгазы

«КАРААН ЧЫРЫДАР», КАТКЫЗЫН ХАЙЫНДЫРАР»

(Мария Күжүгеттин шүлүктеринде үлегер домак, чечен сөстөрүнүн ажыглалы)

Мария Күжүгет Тываның Күрүнэ университетинин сургуулдарына улустуң аас чогаалы деп эртемни башкылап турган. Университеттин филология факультетинде чечен чогаал музейин ол тургускаш, амгы үеде оон эргелекчизи болуп ажилдап чоруур.

Мария Амын-ооловна Күжүгет — шүлүкчү, прозачы болурундан аңгыда, чоннуң өзү-чаңчылдарын кадагалап артырар дээш, кызып чоруур кижилерин бирээзи. Ынчангаш оон бижээн чогаалдарында үлегер домактар хөй ажыглаттынгылаан. А үлегер домактарның кижизидикчи утказы-биле ажы-төлдү, аныктарны кижизидери дээр-ле өзү-чаңчылдарының кези болгай. Тыва литератураның, оон иштинде тыва шүлүк чогаалының, тургустунарына улустуң аас чогаалы улуг рольду ойнаан.

М. Күжүгеттин «Хайыра» деп номунун эгезинде «Хайырага» йөрээл сөс деп чүүлүнде ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү, башкы Лидия Ооржактың: «...улустуң аас чогаалындан үлегерлээн, кижилерин барып болур, эскериглерин база адалгаларны, аян сөстөрүн уран ажыглааның тывызы номчукчуна кайгадыр, «караан чырыдар», каткызын хайындырар» база «...улустуң аас чогаалын эки билеринин херечизи-дир» дээн одуругларына катчып, чөптүг үнелээнин демдеглекседивис.

Тыва литератураның көскү шинчилекчизи Людмила Мижит Мария Күжүгеттин шүлүктеринге сайгарылга кылып тургаш: «Шүлүк хевиринин талазы-биле чаартыкчы дилээшкенин, бир дугаарында, тыва аас чогаалындан укталган бооп чадавас, оон чаңгыс кижигүннерлиг (колдуунда сөглекчи чок азы ол чүгле сөөлгү одуругга туруп болур), азы чергелешкек одуругларлыг шүлүктери онзагай

бооп турар» дээш, «Ачайымның ыры», «Салымның кавайы», «Чоктап арткан хөңнүнде» дээн чижектиг шүлүктерни адагылааш: «Мен бодаарымга, мындыг шүлүктер аас чогаалында «узун-тыныш» деп жанр-биле дөмей тургустулг хевирлиг» деп немээ. Бо шүлүктерни кижичайгаар-ла бир тыныш-биле номчур берген орап болганындан эртемденниң эскерии ужулгалып үнген чадавас.

Үлегер домактар, чечен сөстөрни ажыглаанын көрүп көрээлиңер: *Өрмөлиг шайым сактыр, Өрөгүлүг өөм бодаар, Өдээм дүжээр ол-ла чүмүл?*

деп, хары черге эки чорза-даа, чаныксаанындан-на боор, мындыг одуругларны бижээ. «Аңгы-аңгы сорттуң кофелери-даа, чигирлиг шайлары-даа чажындан-на ижип ханмазы сүттүг сарыг шайны солуп шыдавас» деп бодаалды илередип, дараазында үлегер домакты ажыглааны чадалчок. Оон ыңай авазының хайындырган сүттүг шайына ынаан «Амдан-наны ижип чораан» деп шүлүүнде база көргүскөн.

Улус келбес, бергезин деп, Улуур звес, ыглаар звес. Улуг чарлал азар звес. Экижи бээр хүнүң келир. Эжиң-өөрүң ынчан каттап Эжик тыртып эңдерлип кээр. Эки үе эгил келир.

Бо шүлүктүн кол утказы «экиде эдер-жир, бакта кажыр» деп үлегер домакка дүгжүп чыдар. Бистиң аравыста эки чорда, эгин кожа чурттап чорааш, баксыраарга, көрүнмейн баар кижилерни сойгалаан.

Чалчирткайнып шуугаары Чалчып орап сааскан ышкаш — Сарыыл чоктуң сөзү көвөй. Үстүнде одуругларда «чалчыраа-жы сааскан дег, сарыыл чогу мезил дег» деп үлегер домактың бирги кезээн деңгелгени тыптыр «дег» деп

артынчының орнунга өске «ышкаш» деп хевиринин дузазы-биле ажыглааш, утказын эскертпейн, хевээр арттырган.

Хүлээнгеним сактып келгеш, Хүлүмзүрүм ара тыртым. Чаныксааным чажырыптым. Чалгаарааным сывырыптым. Сайгарылдыр бодаыптым. Хүлээнгени күштүг болгай.

Бо чижекте ажил соңгаарладыр, чалгаараар кижилерни сойгалавышаан, «хүлээнгени күштүг, даанганы таптыг» деп үлегер домакты ажыглаан. Кандыг-даа ужу-бажы билдинмес, берге ажилдың кылыптар эви турар, ону чүгле «сайгарылдыр бодаар» херек, ынчан ажил-херек чогу бээр деп чүвени номчукчуларга дамчыдыксаан.

Дараазында чеди одуругну үш кезекке үскен «Салым-чолум төлгө-шозу» деп шүлүүнде үлегер домакты ажыглаанын көрээлиңер:

Чалы шаавыс үезинде Чалгының чагактанып, Чаг иштинде бүүрек чордум. Бо одуругларда лириктиг маадырның чалы чораан үезинде эжиниң камгала-лының, «чалгының» адаанга хостуг, шөлзөн чораанын «чаг иштинде бүү-рекке, чанчык иштинде таакпыга» чажыт деңгелге-биле дамчыдып, чечен сөстүн бирги кезээн кончуг чараш ажыглаан.

Чогуур өйдө шимчөөс болза, Чолдун оруу биске чаттылбас. Чорук-үүлө чогууру берге. Кыры шимчээр, хырын тодар. Бо шүлүкте сөөлгү, чааскаан чоруур одуругда үлегер домак кирген. Кижилей-шаанда ажил-агыын кылып албаза, соң-даарта үлө-херек бүтпес дээрзин сагындырган.

Элегер чаш хураганын Эзир кужу шүүргөдөп, Эзиннелдир тепкеш, салбаан. Кускун-сааскан джигин шалып,

Хуузунда кижик оштап, Кускуннажып, курайлашкан. Сартык аасче кирип орган.

Бо шүлүктү номчупкаш, «Мынд үлегер домак азы чечен сөс кир деп болгу дег. Ынчалза-даа эг кезээ (эгезинде үш одуруу) «эки эвер, кускун, сааскан дойлаар» деп домактың бирги кезээнге үндөзиле тургустунганы илереп кээр. Ын чедиги одуругну санавааска, бо бүүдүн үлегер домак-тыр деп болу Эзирниң омур-хевирин бо шүлүкт күштүг куш звес, а элегер хураган араатан куш кылдыр чуруп көргүс Хөлбөң, мөндүң хөрээмейден Хөлдүг чайык үнер душта Хөйлең чонум эргип алың.

«Хөйлең чонум» дээриниң ор бөдүүн дылдыг кижилер «көвү нум» деп болур. Ынчалза-даа ү домактарны эки билер, ону чогаа ажилында сиңирип чоруур шү «чону — чоорган, хөйү — хөйлең үлегерни кончуг эптиг кылдыр ажы Сөөлгү, чедиги одуруунда, «чагы илип алың» деп чоннуң мерген сүмезин ам-даа ындын ап, өөрөн чоруурун көргүскөн. Чону-биле чогаалчының сөстери деп чүвү көстүп кээр.

Даады-ла дүвүрзэн, Дамдыкталдыр ажилдаан, Далажып-ла чоруур бис. Даартагы хүнү бодааш... Даартагы хүн эртерге, Дагын база берзенип, Далбаңайнып үнер бис. «Кижилей хунун бодап чурттава» чечен сөс бар. А «Даартагы хүнү дааш...» деп одуруг-биле ук чечен сөс утказы чүүлдежип турар.

М. Күжүгеттин үстүнде ады ки ийи номунда кирген үлегер домакты аңгы-аңгы, ажил-агы, чер-чурт, м бүүдүш, ынакшыл база тыва чон, тураскааткан шүлүктеринде ажыл Мария Күжүгет тыва улустуң аас чо-лын сайзырадып, тыва литература-го холбап бижип чоруур.

Анчы ХОМУШ
ТГШИ-ниң эртем ажилдакчы

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12463 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 4121

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лабы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИТЕРИ:
Нийтилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 4010181090000010001
УФК по Республике Тыва (ГАОУ РТ «Редакция
газеты «Шын» л/сч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — №5 Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херечилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның
торларының бодаалдары редакцияның туружу-бе
дүүлешин барып болур. Айыттыг саннары болг
өске-даа фактылары, дындагылары дээш автор
боттары харылдалар.

Чалышылга индекс: хуу хожилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнер.
Хөмчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагаже дужааганы:
график езугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонго долг